



# Kritisk Forum

FOR PRAKTISK TEOLOGI

BEGRAVELSE SEPTEMBER 2020

# 161

# Forord

Begravelsen hører til de vigtigste opgaver for kirke og for præster. Mange folkekirkemedlemmer angiver kirkens og præstens medvirken ved deres egen eller deres næres begravelse som en vægtig grund til overhovedet at høre kirken til. Som oftest falder begravelsen da også ud så både pårørende, begravelsesmenighed og præst går fra kirke trøstede, opbyggede og med en oplevelse af at være en del af et fællesskab. Men der er selvfølgelig grund til løbende at nybesinde sig på, hvad begravelsen i grunden er for et fænomen og hvilken opgave den er. Hvad skal begravelsen udrette? Hvordan kommer den i stand? Hvad skal der siges og synges? Hvem består menigheden af?

Dette nummer af *Kritisk forum for praktisk teologi* overvejer nogle af de mange vigtige spørgsmål omkring den kerneopgave, som begravelsen udgør.

*Iben Munksgaard Davids* tager os med gennem den liturgiske udvikling, begravelsen har gennemgået, som betyder, at man nu kan tale om begravelsesgudstjeneste. Der er dog tale om en udvikling, som på ingen måde er afsluttet. I dag er ikke mindst individualismen og forhandlingskulturen med til at trække begravelsesgudstjenesten mod mere varierede former.

*Henrik Højlund* og *Peter Nejsum* svarer derefter begge to på spørgsmålet: Hvordan forkyndes der opstandelse i begravelsestalen? De er rørende enige for så vidt, at de begge mener, der bør forkyndes mere opstandelse i begravelsestalerne. Men når de nærmer sig definitionerne af opstandelse og opstandelsesforkyndelsens indhold og form viser der sig tydelige forskelle.

*Johannes Væрге* skriver om evighedshåbet og giver både *Iben Krogsdal* og hendes salmer, Paulus og oldkirken ordet, så også det vanskelige begreb om gensyn som en del af det evige liv kommer på tale.

Endelig vender vi os mod begravelsesmenigheden for helt konkret at beskæftige os med to særlige grupper.

*Lena Kjems* skriver om børn som begravelsesmenighed både tiden omkring et dødsfald men især under selve begravelsen. Hendes indlæg er fulgt af et appendiks af *Ingeborg Kastberg*, der angiver gode og nyttige bøger og materialer om børn og døden.

Endelig forholder *Rose Marie Tillich* sig til den særlige og voksende gruppe af demente, der dør uden at have været i stand til at dele deres livsfortælling

## Forord

med deres efterladte de sidste mange år, de har levet. Indlægget rummer en række eksempler på betydningen af livsfortællingen for disse mennesker, som begynder at miste grebet om sammenhæng og klar erindring og kommer på den baggrund med to vigtige opfordringer til både præster og pårørende: Lyt og spørg til den begyndende dementes livsfortælling og bliv ved med at fortælle den igen sammen med den demente, for det er ikke kun i forbindelse med begravelsestalen, mennesker har brug for at høre sig selv og sit liv fortalt ind i Guds rige – både her og hisset.

# Træk af begravelsesgudstjenestens historie

*Iben Munkgaard Davids*

**Kendetegnende for det vejledende begravelsesritual i Ritualbogen for Den Danske Folkekirke er, at det ikke har ændret sig betydeligt de sidste 100 år. Det centrale højdepunkt ved begravelsen er den autoriserede del: jordpåkastelse, fadervor og velsignelsen. Og dog udvikler ritualet sig ude lokalt i kirkerne. Pårørende har flere ønsker til en personlig begravelse, med særlig musik og en personlig tale. Denne artikel ser nærmere på begravelsesritualets historie.**

## “I want it that way”

“Min bror var meget glad for popmusik, så vi vil meget gerne have spillet *I want it that way*, hvis det kan lade sig gøre”. Det er ikke uvant for en præst at få sådan en forespørgsel i forbindelse med en begravelsessamtale. De pårørende ønsker i mange tilfælde at få lov at sætte deres personlige præg på begravelsen. Det gælder i forhold til hvilken musik, der skal spilles, eller hvilke ord, der skal lyde om afdøde. Det kan også være, de har ønsker til salmer eller oplæsning af et digt, de selv har forfattet til afdøde.

Det er vigtigt, at begravelsen foregår i overensstemmelse med afdødes ønsker. Der hvor der ikke har været særlige ønsker, kan de særlige elementer ved begravelsesgudstjenesten være de pårørendes måde, hvorpå de får sagt deres eget og personlige farvel til deres kære.

Har det altid været således? Eller hvordan har begravelsesgudstjenestens liturgi udviklet sig, hvis vi skuer tilbage i historien? Det er denne artikels anliggende. Jeg har i bogen *Begravelse er en påske* beskæftiget mig indgående med begravelsesgudstjenestens liturgi. Det gælder også begravelsesgudstjenestens historie. Denne artikel er en udvidet version af et kapitel om begravelsesgudstjenestens historie i den bog.

## Ritual

Et ritual kan ændre sig, hvis der er kulturelle eller religiøse fornyelser, der får lov at have indflydelse på det. Det er ikke nødvendigvis store betydelige eller indholdsmæssige ændringer i ritualet, der finder sted. Det kan være mindre justeringer, fordi praksis fordrer det.

Kendetegnende for det begravelsesritual, vi finder som vejledende i Ritualbogen for Den Danske Folkekirke, er, at det ikke har ændret sig betydeligt de sidste 100 år. Traditionen står stærkt her. Den tabuisering, der har været og til dels stadig er omkring døden, kan have spillet en afgørende rolle i en manglende fornyelse af begravelsesritualet. Det kan også være, at den fleksibilitet, der er i et vejledende ritual, måske har været med til at fastholde det i dets form. Det eneste, der er autoriseret i begravelsesritualet, er jordpåkastelsen, fadervor og velsignelsen.

De senere år er der – som ovenfor nævnt – åbnet mere for, at familien kan være med til at sætte deres personlige præg på begravelsen. Det hænger også sammen med præsters generelle imødekommenhed over for de pårørendes ønsker. I de fleste tilfælde er det minimale ændringer i forhold til det vejledende ritual, der er ønske om.

## En begravelsesliturgi bliver til

De dødes begravelse har altid og overalt været af største betydning. Det fremgår ikke mindst af de tilknyttede liturgier. Når vi taler om jordfæstelse, et ord vi ikke bruger så meget mere, handler det om, at den døde krop fæstes til jorden, så sjælen kan få frihed og begive sig til sit rette sted, og de efterle-

vende befries for muligheden af, at den døde som genganger kunne forstyrre deres fred. Historien viser, at overtroen i forbindelse med død og begravelse levede i bedste velgående, og har også her og der sneget sig ind i begravelsesritualerne, som vi skal se nærmere på.

Reformationens liturgiske brud med fortiden har næppe været følt skarpe noget sted, end hvor det drejede sig om begravelsen. Der var adskillige led ved den katolske dødsforberedelse, der forsvandt. Det gælder ikke blot den sidste olie, men der var også en liturg, hvor skriftemål og nadver kunne indgå, og når døden var indtrådt, kunne der blandt andet forekomme nattevagt ved liget, særlige bønner, processionser og sjæleringning, som forkyndte, at sjælen fik ledsaget sin himmelflugt af klokkeklang.

Den ældste kilde til begravelsens historie efter reformationen, *Malmøbogen* (1530), siger, at den døde skal bæres til graven under klokkeringning; ved graven synges kristelige salmer, som kan vække folket til at vrage verdens forfængelighed og skabe attrå efter det evige liv. Derpå lød skriftens ord til håb og trøst. Penge, man før havde betalt for sjælemessen, kunne uddeles til de fattige.

I Kirkeordinansen af 1537/39 fremgår det, at de dodes begravelse hører til de kristne kærlighedsgerninger. Den er kortfattet med hensyn til ritualer. Her fremgår det, at kirkeklokkerne skal ringe, når den døde bæres til graven. Hvis der er skoler på stedet, skal børnene gå forrest i processionen og synges Vor Gud han er så fast en borg eller Af dybsens nød. Hvor der ikke er skoler, følger de pårørende liget i tavshed. Ved ankomst til graven lægges den døde straks ned, og man kaster jord på, og børnene synger den til salme omdannede nikænske trosbekendelse. Herefter kan præsten, hvis han er blevet bedt derom, holde en kort formaningsprædiken ud fra Paulus eller et andet sted i skriften, og til sidst falder alle på knæ og beder fadervor. Alt foregår ved graven. Kirken tages ikke i brug, og nogen form for jordpåkastelse nævnes ikke. Men Ordinansen giver også kun antydninger. Hvis man ser Palladius' *Om lønligt skriftemål* (1538) og *Vormordsens håndbog* (1539) fremgår det, at præsten skal kaste 3 skovlfulde jord på med ordene: aff Jorden erstu, och til iorden erstu kommen. Men Gud vill opreyse dig paa dend yderste dag (Lindhardt 1987:39). Derefter lader præsten graven kaste til, og siden – stadig på kirkegården – fremsiger han en formaning ud fra en tekst, som måtte være

passende til lejligheden; til sidst synger han sammen med menigheden sidste vers af Nu bede vi den Helligånd.

De næste 150 år har vi ingen liturgiske forskrifter vedrørende begravelsen, men forskellige retningslinjer, f.eks. hvad præsten må og ikke må bære ved begravelsen. Et evigt tilbagevendende spørgsmål var præstens honorar. F.eks. står der i *Roskilde-synodalerne* fra 1566, at præsten må tage, hvad der bydes ham, men ikke lade den ko eller okse, sjælegaven består af, gå forrest i begravelsesprocessionen!

Af *Danske Lov* fra 1683 fremgår det, at præsten havde eneret til at foretage det afsluttende ritual, jordpåkastelsen, der symbolsk bandt liget til den indviede jord (jordfæstelse). Dengang var der en del overtro forbundet med selve begravelsen. Man skulle nødig have, at den døde gik igen, og derfor var der flere ritualer, der favnede denne angst. Det kunne afspejle sig i selve jordpåkastelsen, eller man kastede spader og skovle over kors på graven for at besegle graven (Kragh 2003, 86). Jordpåkastelsen var endemålet for begravelsesdagens tredelte forløb (udsyngning, ligtog, begravelse) og viste tydeligt med sine tre skovlfulde jord, at den dodes legeme blev optaget i en anden verden.

Danske lovs bestemmelser falder sammen med kirkeritualet i 1685. Når liget kommer til graven, sættes det straks ned i den – om processionen under sang hører man ikke noget – og siden foretager ingen sig noget, før præsten kommer til stede, kaster de tre skovlfulde jord på den døde og siger: Af jord er du kommet, til jord skal du blive. Af jorden skal du igen opstå! (Lindhardt 1987, 40).

Indtil 1870'erne var det skik på landet, at kisten efter udsyngningen blev båret direkte til graven. Fra kirkegårdsporten ledte præsten og degnen vejen for kisten – under salmesang – ind over kirkegården til graven, hvor præsten forrettede jordpåkastelsen og holdt en kort ligtale. Det religiøse ritual ved graven kunne indledes med en fælles salme. Præstens ligtale var kort, en oplæsning af afdødes livsforløb, typisk forfattet af degnen. Ligtalen var en slags testamente over det afsluttede liv, et vidnesbyrd om, at den afdøde, både over for Gud og mennesker havde ført et kristent liv og ikke mindst, at vedkommende havde opfyldt sin skyldighed over for slægt og samfund ved at sætte et antal børn i verden. Testamentet sømmedes herefter på kisten (Kragh 2003, 85).

Midt i 1800-tallet bortfalder denne form for "testamente" og bliver snarere til et mindevers, igen skrevet af degnen og stadig sømmet på kisten. Jordpåkastelsen, som fulgte derefter, havde ikke status som et kristent sakramente, men i den folkelige forestilling indtog den stillingen som sådant. P.G. Lindhardt skriver i forordet til arbejdet med et vejledende begravelsesritual i 1987, at "Den skik at kaste jord – tre gange! – på den døde er kendt længe før og udenfor den kristne kulturs grænser, og i kristenheden har den overalt været ledsaget af nogle sætninger, som med uvæsentlige variationer kendes fra land til land, og som, hvilken betydning de end oprindeligt måtte have haft – det er stærkt omdiskuteret – blev fortolket som forkyndelse af treklangen: skabelse, synd-død, opstandelse"(Lindhardt 1987, 38). De 3 skovfulde jord hører til urgamle skikke uden forlæg i Bibelen.

Når præsten med sin spinkle skovl lod 3 klumper falde på kistelåget og udtalte ritualets ord, betød det nærmest, at her kunne en god kristen hvile i fred i sikker forvisning om, at himmerige ville blive åbnet for ham. Jordpåkastelsen er den eneste lovfæstede kerne i begravelsesritualet, og dens form har ligget fast siden kirkeritualet i 1685. Sidst i 1900-tallet kaldes den døde ved navn forud for jordpåkastelsen.

For yderligere at befæste den døde i en anden verden var det nogle steder i landet skik, at slægtninge og andre nærtstående fulgte præsten og kastede lidt jord på kisten. Senere opstod skikken med at kaste blomster ned på kisten. Formålet dermed er snarere at sende en sidste hilsen. I dag er der også flere eksempler på, at de pårørende har lagt personlige ting på kisten ved begyndelsen af begravelsesgudstjenesten. Det kan være et billede af afdøde, en fodboldtrøje eller, som jeg oplevede for nylig, en guitar, der havde tilhørt afdøde.

Sidst i 1800-tallet afsluttedes begravelsen med en stille bøn "i hatten". Mændene i følget tog hatten op foran ansigtet og bad. Senere forsvandt denne skik. Herefter kom bønnen, der gerne var Fadervor, til at stå alene. Mange steder efterfulgtes den af præstens velsignelse, og man sang endnu en fælles salme (Kragh 2003, 86). Der blev takket ved graven, og betroede mænd kastede graven til, noget man senere betalte sig fra, da der blev ansat gravere ved kirkegårdene.

Efter 1870'erne blev det, der hidtil havde været en overklasseskik, almindeligt udbredt, nemlig at kisten bæres ind i kirken, hvor der holdes en per-



sonlig ligprædiken (i Danske Lov fra 1683 var det allerede dengang blevet indskærpet, at præsten i ligtaler af personlig karakter ikke måtte tale mod deres bedre viden eller samvittighed, men heller intet usømmeligt sige om den afdøde (Lindhardt 1987)). Fra 1920'erne kom det tilmed at gælde for de lavest placerede i sognet, såsom husmænd og småbørn og fattiggårdslemmer. Betaling for ligprædikenen blev afskaffet i 1920'erne. Det var ikke kun igennem ligtalen, at det personlige minde udfoldedes og fik større vægt. Det underbyggedes i den romantiske grønne iscenesættelse af sorgen og tabet. Antallet af kranse og mængden af blomsterpynt voksede omkring år 1900, og da tyngdepunktet i højtideligheden rykker ind i kirkerummet, føres kranse og grønt pynt efterhånden også herind. Sammen med mindekransene kunne pynten ikke undgå at blive et synligt tegn på den forskel i social status, der var i samfundet (Kragh 2003, 89). Man kan stadig finde kirker i dag, hvor det er sognekirken, der sørger for blomsterpynt til begravelser for netop at modvirke tegn på sociale forskelle ved begravelsesgudstjenesten og fremme synet på menneskers ligestilling (jvf. samtaler med præstekolleger fra blandt andet Sønderjylland).

På kirkegården sker der i 1950-1960'erne en ændring. Tidligere tog præsten de 3 skovfulde jord af den opkastede jordbunke fra graven, men nu får han udleveret en lille kasse med siet jord eller sand for at undgå de høje skrækindjagende bump, som en jordklump eller sten kan give.

I dag gør gravere på kirkegårde sig umage med at dække jorden ved graven med bl.a. grangrene. De lader grangrene gå hen over hullet, så de pårørende udsættes mindst muligt for synet af jordhullet. Andre kirkegårde lægger et grønt klæde ned i hullet, som dækker jordsiderne helt.

I 1892 kom loven om ligbrænding. I første omgang blev det ikke gjort til pligt for præster at medvirke ved den forudgående bisættelse. Det lykkedes heller ikke kirkerådet at komme til enighed om totalt forbud mod gejstlig medvirken. I 1894 kom et decideret cirkulære om præsters medvirken ved bisættelser, og i 1903 blev borgerlige begravelser tilladt ved lov. I 1907 kom en ny og mere detaljeret lov om begravelser. I 1975 kommer begravelsesloven, som sletter al forskel mellem kremation og jordbegravelse – i praksis var det dog sket længe før.

## Begravelsesliturgien

Ser vi på den tidligste liturgi, foregik hele handlingen ude ved graven og havde følgende form:

- Klokkeringning
- Salmesang
- Ligtale
- Jordpåkastelsesritual
- Bøn (stille bøn, Fadervor)
- Velsignelse
- Salmesang

I takt med, at alle begravelser kan finde sted i kirkerummet, begynder højtideligheden at få karakter af en gudstjeneste, og i 1886 kommer P.E. Linds begravelsesliturgi, der foruden ovenstående rummer den apostolske hilsen efter 1. salme, en bøn og læsning fra Joh 5,24-29 inden talen.

Der forekommer forskellige lokale forslag til begravelsesliturgi. I 1930 udsender de daværende biskopper et kort forslag til præsterne, ikke som forskrift, men til hjælp og vejledning:

- Salme
- Hilsen
- Læsning (to muligheder)
- Tale
- Salme
- Ved graven:
  - 1 Pet 1,3
  - Jordpåkastelsen
  - Fadervor
  - Evt. salmevers
  - Velsignelsen
  - Salme

At knytte fadervor til jordpåkastelsen var den praksis, mange præster allerede brugte på det tidspunkt. Sværere er det at afgøre, om de ord fra Petersbrevet, som også indledte dåbsritualet fra 1912, først nu blev knyttet til begravelsen, eller om også de (sandsynligvis) havde været almindeligt anvendt tidligere; i alt fald skabtes der mulighed for gennem et markant skriftord, som indleder dåben og afslutter begravelsen, at forkynde “det levende håb” som den ramme, hvori menneskers liv udfolder sig (Lindhardt 1987, 44).

I 1950'erne bliver det mere almindeligt, at de pårørende kan være med til at vælge salmerne. Liturgien på daværende tidspunkt ser således ud:

Præludium  
1. salme  
Tekst  
Bøn  
2. salme  
Begravelsestalen – det personlige  
Bøn eller opstandelsesbudskabet  
Velsignelsen  
3. salme  
Ved graven:  
Jordpåkastelse  
Blomster kastes ned  
Fadervor  
Velsignelse  
Salme  
Tak ved graven (Kragh 2003, 103ff.)

I 1963 kommer endelig Prøveritualbogen med et fyldigt og et mindre fyldigt forslag til begravelse. Som ved de tidligere forslag fra dette århundrede var der også her angivet en særlig liturgi til brug ved børnebegravelse. Det fyldigste af forslagene ser således ud:

Salme  
Salutation (nådeshilsen)  
Kollekt (to forslag)

## Træk af begravelsesgudstjenestens historie

1. læsning (flere alternativer)

2. læsning (flere alternativer)

Salme

Indledningsbøn

Tale

Bøn (flere forslag)

Kollekt (to forslag)

Velsignelse

Salme.

Ved graven:

1 Pet 1,3

Jordpåkastelse

Fadervor

Apostolsk velsignelse.

Kirkens ritual med den symbolske jordfæstelse er stadig det centrale højdepunkt ved begravelsen.

Historien viser, at der siden reformationstiden findes en ganske solid tradition for ønsket om et ritual, der går ud over det eneste virkelig gyldige – 1685-ritualet: “Af jord er du kommet. Til jord skal du blive. Af jorden skal du igen opstå”. Ønsket om et fyldigt, autoriseret ritual kunne være ønsket om i højere grad at ensrette begravelsespraksis landet over. Det kunne også være ønsket om at modvirke en social ulighed, at nogen fik en længere begravelseshandling end andre. Det kunne være, at man ønskede at forankre adskillelsen fra den katolske dødemesse. Endelig kunne det være ønsket om at gøre begravelsen til en gudstjeneste med fast liturgi.

Indtil nu har ingen ønsker ført til et autoriseret ritual ud over jordpåkastelsen, fadervor og velsignelse. Det er fortsat muligt for præst og pårørende både at forme en ramme, som er præget af det, man kender til i sognet – det man plejer at gøre – og samtidig indrette den enkelte begravelse under hensyn til individuelle ønsker.

Tankevækkende er, at den tidlige praksis for begravelsesgudstjenesten ikke har forslag om at bruge trosbekendelsen. Den er dog kommet med som forslag i den nuværende *Ritualbog* fra 1992. Herved orienteres de kirkelige handlinger yderligere hen imod højmessens liturgi, og deres status af guds-

tjeneste tydeliggøres. Trosbekendelsen giver mulighed for at knytte begravelsen sammen med dåbens ritual. Det er en god teologisk pointe. Men følget er ofte fremmedgjorte over for at bekende i kor og siger sjældent med på trosbekendelsen. En mulighed er, at præsten synliggør brug af trosbekendelsen ved at stille sig ved døbefonten, når den siges. Det kan også være, at præsten i sin tale kan inddrage trosbekendelsens betydning ved gudstjenesten og dåben for at præcisere, hvorfor den har sin berettigelse, også ved begravelsen. I Betænkning 1100 fra 1987 er det foreslået, at man i stedet for en læsning fra Det gamle Testamente (i længere form med gudstjenestepreg) kan sige trosbekendelsen. Omvendt kunne man overveje at lade trosbekendelsen være “en læsning” ved begravelsen.

## Forslag til begravelsesliturgi i Ritualbogen for Den Danske Folkekirke fra 1992

Følgende er de forslag til henholdsvis en kort og en lang begravelsesliturgi, som kom med i den nuværende ritualbog.

Længere form:

Præludium

Salme

Hilsen med svar

Kollekt (flere forslag) med korsvar

Læsning, en eller to (mange forslag både fra GT og NT)

Trosbekendelsen

Salme

Prædiken

Salme

Jordpåkastelsesritual i kirke eller kapel:

Lovprisning

Jordpåkastelse

Fadervor

Velsignelse

Slutkollekt (flere forslag med korsvar)

## Træk af begravelsesgudstjenestens historie

Velsignelse

Salme

Postludium

Kortere form:

Salme

Hilsen

Læsning

Trosbekendelse

Prædiken + evt. bøn

Salme

Jordpåkastelsesritual

Velsignelse

Salme

Postludium

Kendetegnende for begge forslag er, at de har langt mere gudstjenestepræg over sig end tidligere forslag. Fælles for de bønner, der er foreslået, er, at de udtrykker en bøn om trøst og hjælp i savnet og en tak for de gode gaver, Gud har givet gennem hans eller hendes liv, som nu er slut. Den første læsning er ofte fra Salmernes Bog, hvor Guds omsorg for mennesker i alle ting og til alle tider er et yndet emne. Læsningen kan også være fra opstandelsesberetningen i Det Nye Testamente. Trosbekendelsen siges som regel af præsten. Bekendelsen, der udtrykker en tro på kødets opstandelse og det evige liv, er som sagt med for at give hele begravelsesgudstjenesten det klare gudstjenestepræg. Ordene i bekendelsen er stærke at bekende, når man står foran en kiste. I bekendelsen ligger et håb og en trods: Vi er nødt til at tro på opstandelsen, for ellers kan vi ikke holde tabet ud (Illum m.fl. 2007, 253).

I Betænkning 1100 fra 1987, havde man også specifikke forslag med til barnebegravelse og begravelse af dødfødte. De ritualer er kun implicit med i den nuværende ritualbog. Der findes en liturgibog for sygehuspræster, hvor der er liturgiske forslag til hjælp ved dødsfald med særligt svære omstændigheder, herunder også når børn dør. Ritualbogen indeholder desuden et særskilt ritual for urnenedsættelse.

## Den fremtidige begravelsesliturgi

Som uddannelseskonsulent i Haderslev stift har jeg blandt andet den opgave at samtale med nye præster om samtalerne ved de kirkelige handlinger, som en del af deres efteruddannelsesforløb.

På disse kursusdage udviser præsterne stort engagement i arbejdet med de kirkelige handlinger. De tager deres udgangspunkt i ritualbogens vejledende liturgi for begravelsen. Men de er meget åbne over for pårørendes ønsker. Flere af dem fortæller mig, at de arbejder med liturgien, så den finder sit rette leje i det sogn, der nu er deres. En fortalte, at hun efter mange overvejelser havde udeladt den fælles trosbekendelse, fordi hun oplevede, at følget blev forlegent og sjældent sagde med på trosbekendelsen.

En anden præst fortalte, at han havde udformet sine egne kollektbønner ved begravelsen, så bønnen altid tager udgangspunkt i det konkrete dødsfald. Hans erfaring var, at det skaber en større lydhørhed hos følget, at bøn-  
nen er personlig. (Her kan det nævnes, at der er udgivet samlinger af bønner, der netop foretager dette greb, *Gudstjenestens bønner II* og *Himlen i mine fodsåler*).

Når jeg får præsterne til at gennemgå den begravelsesliturgi, de følger, er den sjældent enslydende.

Det vidner om, at arbejdet med begravelsesliturgien fortsætter.

## Afslutning

Dette har været træk af begravelsesgudstjenestens historie og de liturgier, der er fremkommet af denne historie. Den kirkelige handling, der finder sted efter et dødsfald, er en gudstjeneste. Det viser historien, at den mere og mere er blevet til, også i sin liturgi, med flere salmer, prædiken, trosbekendelse og evangelielæsning.

Begravelsesgudstjenesten står ikke alene, men er en del af begravelsens forløb. Det gælder lige fra forberedelsen med at klæde afdøde på, lægge i kiste, synge ud, samtale med præsten, selve den kirkelige handling, minde-sammenkomst samt opfølgning og sjælesorg i tiden efter selve den kirkelige handling.

Når begravelsen er en gudstjeneste, er den kristne liturgi mere end et ritualiseret farvel til den døde med et par salmer og bøn. Hjertet af det kristne udtryk i begravelsesgudstjenesten er at proklamere, at Jesu død og opstandelse forandrer alt. Døden er ikke længere alene en slutning uden håb. Døden er indgangen til livet i evigheden (Sheppy 2003, 8).

Det vil jeg mene, at begravelsesgudstjenestens historie også lærer os.

## Litteratur

- Davids, Iben Munkgaard 2016: "Begravelsesgudstjenesten historisk set" i: *Begravelse er en påske*, ANIS forlag, 17-26.
- Harbsmeier, Eberhard og Raun Iversen, Hans 1995: *Praktisk teologi*, Anis.
- Illum, Tine Årup m.fl. (red.) 2007: *Tradition og Liv*, Unitas Forlag.
- Iversen, Hans Raun og Lund, Birthe (red.) 1993: *Livshjælp*, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer.
- Jørgensen, Bo Hakon m.fl. 2014: *Gudstjenestens bønner II*, Eksistensen.
- Jørgensen, Bo Hakon m.fl. 2014: *Himlen i mine fodsåler*, Eksistensen.
- Kragh, Birgitte 2003: *Til jord skal du blive ... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*, Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt nr. 9, Aabenraa Museum.
- Lindhardt, P.G.1987: "Begravelsesritualets historie", i *Betænkning 1100*, Kirkeministeriet liturgiske kommission.
- Liturgisk vejledning for præster i sundhedssektoren*, SySam 2012.
- Sheppy, Paul P.J. 2003: *Death Liturgy and Ritual* Vol. I, Ashgate.

Iben Munksgaard Davids, sognepræst og uddannelseskonsulent i Haderslev Stift

E-mail: imd@km.dk



# Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

*Henrik Højlund*

**Hvordan kan man overhovedet forkynde opstandelse i ligefrem, konkret betydning i en tid og kultur, hvor en sådan tro modsiges af et stort flertal af tidens og kulturens dominerende stemmer?**

**Artiklen sætter fokus på en række oplagte indfaldsvinkler til en frimodig forkyndelse af opstandelsens mulighed op imod, men også i forlængelse af tidens stemmer.**

## Forkynd mere opstandelse!

I optakten til skrivningen af denne artikel var der en yngre præst, der mindede mig om, at jeg i sin tid som prædikenvejleder på pastoralseminariet i et forløb med begravelsestaler havde haft et omkvæd over for de studerende, der lød: Forkynd mere opstandelse!

Og det skal ved nærmere erindring nok passe. Forkyndelsen af opstandelsen stod gennemgående meget svagt i deres prædikener. Og selvom de endnu kun stod i indgangsdøren til den kommende præstetjeneste, var der grund til at frygte, at det ville fortsætte – den meget vage opstandelsesforkyndelse, for den havde jo helt naturligt sin årsag i den teologi, der nu engang var blevet deres.

Og dermed fremsætter jeg min første pointe: Hvis vi skal forkynde opstandelse, så skal det fylde i vores egen teologi og tro. Hvordan det kan komme til at fylde i vores egen teologi, er et tema, som hører hjemme i en anden sammenhæng, men jeg vil bare påpege, at det er umådeligt afgørende for, om vi overhovedet kan forkynde opstandelse i begravelsestaler.

## Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

Nu kan der være en og anden læser, som sidder med en indvending, som går på, at opstandelse kan være så meget. Opstandelse kan være et andet ord for livskraftens og livsmodets opstandelse, for den fortsatte tro på livet, den fortsatte livsvilje og livsglæde, efter at døden har gjort sit indhug. Og den opstandelse tror vi vel alle på og kan forkynde med største frimodighed.

Jovist, men lad mig gøre det klart fra start, at jeg tager det for givet, at den opstandelse, der er tale om i artiklens overskrift, er opstandelsen fra de døde. Det er den opstandelse, som vores teologi og tro skal være fyldt af, hvis vi overhovedet skal kunne forkynde det.

Og det ved enhver præst: Begravelsesritualet i sig selv er fyldt med den opstandelse. Tekster, bønner, salmer er proppet med formuleringer, som frejdigt forkynder opstandelsen fra de døde. Så hvis præsten selv tøver med at forkynde det, er han ikke i godt sync med den rituelle ramme, han forkynder i.

## Apologetik – det mulige forsvar for opstandelsestro i 2020

Præstens eventuelle tøven med at tro på og dermed forkynde opstandelsen fra de døde kan meget vel hænge sammen med den udbredte mangel på opstandelsestro i folket. Og det igen hænger især sammen med den store opløsning af den fælles kristne fortælling. Mange vil snarere kalde det oplysning. Et resultat af oplysningen. Rationalitetens og videnskabens triumf over religiøsitetens indskrænkethed. Hvorom al ting er, det er den dominerende stemning i tiden, og det stiller forkyndelse af opstandelsen over for en meget basal udfordring: Hvordan trænger man overhovedet igennem den første store forhindring for forkyndelse af opstandelse – den udbredte skepsis over for det metafysiske i en tid, hvor videnskab og rationalitet øjensynlig begrænser sandhed og virkelighed til den fysiske, synlige verden?

Ved begravelse er kirkebænken – i modsætning til søndagens gudstjeneste – lige så fyldt med kristendoms skeptikere som kristendoms tilhængere. Så forkyndelsen ved en begravelse kalder endnu mere end søndagen på en forkyndelse, der møder denne skepsis i øjenhøjde. Der er med andre ord

brug for det, man kan kalde en apologetisk vinkel i forkyndelsen, hvis man skal kunne tale frimodigt om opstandelse i forkyndelsen ved begravelser.

Og den apologetiske vinkel kan have flere forskellige facetter.

Lad mig nævne nogle stykker.

Man kan gribe det apologetiske meget direkte an ved simpelthen at stille sig på den skeptiskes side med spørgsmål til de udsagn om opstandelse, som kommer meget direkte til udtryk gennem bibeltekster, bønner og salmer. De naturlige tilknytningspunkter er utallige. Alene det, at vi sidder der med ki-  
sten mellem os, dette meget håndgribelige udtryk for dødens uomgængelige realitet, alt mens vi synger den ene efter den anden salme med lige så håndgribeligt konkrete udsagn om opstandelsen fra de døde, giver oplagt anledning til at stille sig på den ikke-troendes side med spørgsmål som: "Kan man overhovedet tro på den slags i 2020?".

Når jeg jævnligt har stillet den type spørgsmål, har jeg af og til citeret en norsk forfatter, Sven Kærup Bjørneboe, som repræsenterer en virkelig interessant tilgang til tro og religion. Uden selv at vedkende sig et klart kristent ståsted forsøger han gennem sine bøger at tale det irrationelle op som udvikelse af horisonten i modsætning til den horisontindskrænkning, der ligger i rendyrkelsen af det rationelle.

Bjørneboe skriver et sted følgende:

Jeg tror på et liv efter døden. Jeg har ikke noget valg. Fordi denne tro er ét med min livsfølelse. Den sidder i arme og ben, lever og nyrer. Jeg ville gerne have ladet være. Jeg har vel også prøvet det. Men hver gang følte jeg det som en flugt. Altså modsat flosklen om religion som flugt.

Det citat giver anledning til at give et svirp til den almindelige trosskepsis' fordom, at de religiøses tro på liv efter døden er en flugt fra det, vi alle ved er realiteter. Med Bjørneboe kan man vende det på hovedet og spørge, om ikke det modsatte lige så vel kan være tilfældet: Kan troen på døden som endegyldig være en flugt fra den fornemmelse, der sidder dybt i os, at døden ikke er endegyldig?

## Opstandelsestroens naturlighed

Man kan finde lidt af det samme hos digteren Søren Ulrik Thomsen, som f.eks. skriver følgende:

det er så mærkeligt  
at vi virkelig skal dø  
men tanken om opstandelse er ikke mærkeligere  
end at vi virkelig findes (Thomsen 2011, 21).

Altså denne naturlighed i troen på opstandelse og liv efter døden contra ikke-troens idé om, at det eneste naturlige og fornuftige er overbevisningen om, at død er lig med slut, punktum, finale.

Søren Ulrik Thomsen-citatet berører en anden side af apologetikken, som handler om mere end fornemmelser, nemlig om de briller, vi helt fundamentalt ser tilværelsen med.

Nu skal en begravelsestale ikke bevæge sig i retning af en mindre filosofisk udredning, men man kan godt i få, enkle vendinger gøre op med den fordom, at troen på de dødes opstandelse hviler på overtro i modsætning til troen på døden som livets endegyldige punktum, som hviler på videnskabelige realiteter. Forskellen på de to opfattelser er ganske enkelt forskellen på, om man tror på en åben eller lukket virkelighed. Om man tror på, at vi og alt andet er blevet til af Nogen eller af intet. Det sidste kræver lige så stor tro som det første. Det sidste er – i modsætning til den almindelige fordom – ikke mere videnskabsbaseret end det første. Jeg henviser af og til i mine begravelsestaler til gode venner, som er professorer på Aarhus universitet i fysik og medicin, som ikke har de fjerneste problemer med at kombinere tro på opstandelse med tro på naturvidenskabeligt arbejde. Deres arbejde, som defineres af naturlovenes grænser, hindrer ikke troen på en virkelighed, som åbner for brud på naturlovene i form af f.eks. dødes opstandelse.

## Opstandelsesberetningernes troværdighed

Hvad det sidste angår – at døde kan blive levende – siger det sig selv, at Jesu opstandelse først og sidst er det, der giver grund til at forkynde opstandelse fra de døde.

Og også her er der mange muligheder for apologetiske indspil. Beretningernes troværdighed giver i sig selv anledning til frimodige forkyndelsesudsagn om opstandelse.

Jeg har af og til fortalt om den engelske journalist og forfatter Albert Henry Ross, som skrev bogen *Who Moved the Stone?* under pseudonymet Frank Morison. Bogen var et resultat af et forsøg på at gøre op med kristendommens altafgørende omdrejningspunkt: Jesu opstandelse. Ross overtog fra sin opvækst den skepsis, man havde over for kirkens "overtro", guddommeliggørelsen af Jesus, og samtidig den sympati, man havde for den menneskelige Jesus. Han ville gerne én gang for alle gøre op med det lag af religiøs overtro, Jesus var pakket ind i, for at lade den historisk troværdige og sympatiske Jesus træde frem.

Ross' arbejde med beretningerne om Jesu opstandelse endte med at føre ham i stik modsat retning. Beretningerne meldte sig for ham med uomgængelig troværdighed. Bogens første kapitel havde denne overskrift: "The Book that refused to be written".

Det fører mig af og til i begravelsestaler til at sige det lige ud: Jo mindre, du beskæftiger dig med den kristne tro, desto lettere er det at blive ved med at være skeptisk. Jo mere du giver dig i kast med den kristne tro og dens kilder, f.eks. Bibelen, desto sværere bliver det at lade være med at tro.

## Længslen efter opstandelsestro

Hvad jeg har skrevet indtil nu, har især været med sigte på alle de kristendoms-skeptiske på kirkebænken. Men sandheden er, at også kristendomsstilhængerne har brug for den apologetiske vinkel. Kristen apologetik har i meget høj grad også adresse til troende. Også de/vi er børn af tiden og har brug for et møde med kristendommens tankemæssige og historiske troværdighed.

## Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

Men derudover er sandheden også den, at rigtig mange befinder sig et sted midt mellem skepsis og tro. Mange skeptikere har en dyb længsel, som rækker ud efter noget, fornuften tilsyneladende hindrer dem i at gribe.

Digteren Knud Sørensen satte ord på det i et interview for nylig. Journalisten taler med ham om hans kones død, om savnet og om den død, der ikke ligger langt fremme for den aldrende digter. “Har du en forestilling om, at I to skal ses igen?”, spørger journalisten. Knud Sørensen svarer: “Jeg tør ikke tro det, men jeg ville ønske, jeg havde troet på det. Det er ikke noget, man bare kan overbevise sig selv om. Det er virkelig noget af det svære, og jeg viger tilbage for at beskæftige mig for meget med det” (Kristeligt Dagblad 28. december 2019).

Jeg tror, at vi med en frimodig, ligefrem forkyndelse af opstandelsen rører ved en længsel, som kan sidde i hjertet af mangan tros-fornægter eller tros-tøvende.

Og det fører mig til en anden vigtig pointe, som også er forbundet med det særlige fokus på Jesu opstandelse frem for en almen opstandelsestro. Uagtet gode tilknytningspunkter til fornemmelse for liv efter døden – jf. citaterne af Sven Kærup Bjørneboe og Søren Ulrik Thomsen – kan det være vigtigt at understrege, at kristen tro på opstandelse fra de døde først og sidst er knyttet til troen på den opstandne, på Kristus selv. Det handler ikke om at fremavle en særlig, indre overbevisning om, at døde godt kan opstå.

Jeg slutter altid tekstlæsningerne med den lille tekst fra Joh 11,25: “Jeg er opstandelsen og livet. Den, der tror på mig, skal leve, om han end dør”. Det udsagn sætter en tyk streg under den vigtige pointe, at tro på opstandelse handler om tro på *Kristus*. “Den, der tror på mig...”. Jesus lægger ikke trykket på opstandelsestro i bred almindelighed, men tro på ham. Dét kan også give anledning til at imødegå forestillingen om, at tro kræver et særligt talent. Udsagnet “jeg har ikke evnen til at tro” er meget udbredt. Men tro er ikke en særlig religiøs evne i lighed med musikalske eller sportslige evner, som er forbeholdt et mindretal.

I forlængelse af den pointe har jeg i nogle begravelsestaler henvist til et interview med mig i Weekendavisen for nogle år siden med temaet opstandelse. Intervieweren spørger mig på et tidspunkt: “Hvordan bærer du dig ad med at tro på det?” Hvortil jeg måtte svare: “Jeg bærer mig ikke ad” (Weekendavisen 7. december 2017).

Man bærer sig ikke ad med tro. Det er vigtigt at få sagt til folk i begravelsen i forhold til et så øjensynlig troskrævende tema som de dødes opstandelse. Her kræves ikke et særligt tros-gen. Her kræves i bund og grund kun én ting: at vi kommer i kontakt med Kristus, så tilliden til ham kan vækkes til live og holdes ved lige.

Og vækkes til live og holdes ved lige bliver kontakten med Kristus først og sidst ved deltagelse i søndagens gudstjenester. Dét plejer jeg at give meget frimodigt udtryk for i mine begravelsestaler. Af og til med endnu et citat af Søren Ulrik Thomsen, som netop ikke var opvokset med kirkegang:

“Den blotte deltagelse i gudstjenesten er kongevejen til troen” (Thomsen 2005, 189). Eller min afdøde onkel Niels Højlunds udsagn: “Jeg går i kirke hver søndag, for jeg har kun tro til en uge ad gangen”. Et udsagn som netop understreger, at tro ikke er et særligt talent, men et tillidsforhold, som hviler på vedvarende forbindelse.

## Apoloetikens bredere horisont

I min brug af den apologetiske vinkel har jeg især lagt op til apologetik som en meget direkte argumenterende tilgang til temaet. Men apologetik som det, der er med til at give kristendommen tankemæssig troværdighed, er meget bredere end som så. En af vor tids store apologeter, den engelske teologiprofessor Alister McGrath, siger i sin bog (som er oversat til dansk) *Forsvar for troen*: “Apoloetikken hylder og proklamerer evangeliets intellektuelle soliditet, fantasirigdom og åndelige dybder på måder, som korresponderer med vores kultur. Apoloetikken skal ikke ses som en defensiv og fjendtlig reaktion overfor verden, men som en velkommen anledning til at fremvise og hylde den kristne tros skatkiste” (McGrath 2016)

Med andre ord: Vi kan i begravelsestaler benytte os af en lang række almenkulturelle indfaldsvinkler som afsæt for forkyndelsen af opstandelsen. Ved at åbne vinduet ind til opstandelsestroen via forskellige alment accepterede kulturelle udtryksformer rykker vi opstandelsestroen ind fra noget, der lugter af fortidigt overtro, til noget, der smager af nutid og fremtid. Og mulighederne for at åbne disse vinduer er utallige. Film, litteratur, billedkunst, citater af kunstnere og kendisser. Der er næsten ubegrænsede muligheder.

Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

Hvad med f.eks. dette citat af en af vor tids største danske billedkunstnere, nu afdøde Per Kirkeby, som i et avisinterview sagde følgende:

Jeg er gammeldags kristen. Opstandelsen og det evige liv er noget, der er broderet rigtig mange ord hen over. Det ses som en stor metafor for alt muligt i tilværelsen. Hvordan skal det forstås? Jeg er kommet frem til, at alle de ting ikke skal forstås, de skal stå, som de gør. Jeg tager det for pålydende. Det er noget, jeg har fra min farmor. Hun troede, at når nogen døde, kom de i himlen. Da min farfar døde, troede hun, at han ventede på hende. Der var ingen dikkedarer, det var bare sådan (Kristeligt Dagblad 16. december 2014).

Citatet er hentet fra den mere finkulturelle ende af kulturskalaen, om end ordene i sig selv er folkeligt letfattede. Jeg nævner det bare, fordi det er vigtigt at tænke kultur meget bredt. For en del begravelsesdeltagere vil navnet på en finkulturel maler som Per Kirkeby på ingen måde forstærke opstandelsestroens troværdighed. Det ville derimod et udsagn af Kim Larsen eller en henvisning til Star Wars-filmene eller noget andet folkekulturelt.

## De mange tilknytningspunkter til opstandelsesforkyndelse

Pladsen er begrænset, så jeg må desværre afstå fra at dykke op med eksempler på anvendelige indspil til denne vinkel, men gå videre med at pege på en anden mulig indfaldsvinkel for opstandelsesforkyndelse i begravelsesprædikener. Vinklen handler om det, der umiddelbart ligger lige for i begravelsens sammenhæng: De salmer, der er valgt, og som i utallige tilfælde har meget direkte udsagn om opstandelsen. Eller kirkeåret, som fra ende til anden giver bunkevis af tilknytningspunkter. Jul, påske, pinse eller bare tekster fra den ene og den anden søndag. Eller momenter fra den livshistorie, man lige har forsøgt at tegne et billede af i mindeordene om afdøde.

Jeg har mange gange grebet fat i en sætning, som afdøde blev citeret for, eller et særligt karaktertræk ved afdøde, som spillede fint op til at tale om op-



standelse. Eller en sætning fra en pårørende. Således har jeg et utal af gange hørt sætningen i forskellige versioner: “Nu har hun fået fred”. Fået fred – fra dette liv, som til sidst blev uudholdeligt med alderdommens skrøbelighed og sygdom. Men i selve udtrykket at få fred er der et signal om noget mere. Får man fred, må man være i en tilstand, hvor man også mærker, at man *får* det. Udtrykket signalerer med andre ord muligheden af bevidsthed, af liv efter døden.

Eller hvad med talemåden, som næsten alle benytter sig af: “Han er gået bort”. Udtrykket har klang af eufemisme. Det er knap så hårdt og koldt som “han er død”. Men udtrykket rummer en besynderlighed. “Gået bort” – er han gået et andet sted hen? Er det muligt? Er der noget efter døden? Og så fremdeles.

## Opstandelsen ansigt til ansigt

Og det fører mig til endnu en vinkel på temaet: Hvor konkret kan vi tale om det, man er gået bort til? Vi kender alle sammen opstandelsesdebatten for nogle år siden. Den gik landet rundt og i omtrent samtlige medier, så manden på gaden og Maren i kæret blev opmærksom på den.

Debatten udviklede sig som bekendt til en debat om, hvad der overhovedet skal forstås ved opstandelse. Både Jesu opstandelse og vores. Hvor konkret kan det forstås?

Da debatten var på sit højeste, brugte jeg den ved flere begravelser som afsæt til at få sagt noget om, hvor konkret det kristne håb er. Om Jesu opstandelse som langt mere end symbolsk, åndelig, billedlig. Og det samme med vores. Både bibeltekster og salmer bekræfter det til overmål.

Og det kan ledsages af forskellige udsagn af kendte folk. Jf. tidligere citat af Per Kirkeby.

Eller Søren Ulrik Thomsen, som i et essay siger: “Jeg ved, at min mormor er død, men når jeg tænker på hendes levende blik, hvori jeg så hendes sjæl se mig, kan jeg ikke tro, at jeg aldrig skal se det igen. Tanken om opstandelse og evigt liv er i sandhed hinsides al fornuft, men samtidig forekommer den mig ikke længere mere fantastisk end det forunderlige liv, vi allerede lever” (Thomsen 2005, 152).

## Howdan forkyynder vi opstandelse i begravelsestalen?

I samme boldgade har jeg også af og til citeret tidligere minister Flemming Kofod-Svendsen, som mistede søn, svigerdatter og to børnebørn i tsunamien i 2004. I et efterfølgende interview i Jyllands-Posten, hvor journalisten bl.a. talte med ham om håbet om opstandelse og evigt liv, spørger journalisten: "Vil du se din søn igen i en sådan ny verden?" Kofod-Svendsen svarede: "Da kommer vi til det, jeg kalder det ultimative håb. Da er jeg mere overbevist om, at jeg vil være sammen med min søn, end jeg er overbevist om, at du sidder her" (Jyllands-Posten 4. januar 2005).

Med jævne mellemrum har jeg også nævnt samtalen med en mand i et af mine tidligere sogne, som en dag fik meldingen fra lægen: Du har ikke mere end 3 måneder tilbage. Han fortalte mig, at han den nat ikke kunne sove. Det havde jeg selvfølgelig ikke svært ved at forstå. Men så kom forklaringen: Han kunne ikke sove af bare spænding, for så var det altså nu, han skulle se det, han indtil havde måttet nøjes med at tro på. Se det ansigt til ansigt, Himlen, Gud, evigheden. Så konkret kan man glæde sig til opstandelsen og det evige liv – fordi det, man glæder sig til, er så konkret.

## Den, der tror...

Samme mand bad mig i øvrigt undlade jordpåkastelsen. Den fandt han dum og unødvendig. I stedet ville han gerne, om jeg ville læse ordene af Jesus ude ved graven: "Jeg er opstandelsen og livet; den, der tror på mig, skal leve, om han end dør" – med tilføjelsen af spørgsmålet til Martha: "Tror du det?" (Joh 11,25-26). Det sidste ville han gerne, om jeg ville råbe ud over forsamlingen.

Den del af historien har jeg også med jævne mellemrum trukket frem ved andre begravelser for at fremme en meget afgørende vinkel, som så også bliver den sidste i denne artikel. Den vinkel, som handler om troens nødvendighed i forhold til alt dette med opstandelse.

Manden, som bad mig råbe Jesu ord til Martha ud over forsamlingen, ønskede det med den klare hensigt, at de tilstedeværende måtte forstå, at troen var en afgørende forudsætning for at modtage opstandelsen og livet gennem Kristus. Han havde et stærkt ønske om, at hele begravelsen måtte fremkalde en længsel efter tro hos alle dem, som endnu stod på sidelinjen af troen.

Det samme kan jeg sige om alle de begravelser, jeg har haft som præst. Jeg har ved optakten til hver eneste en af dem bedt stille bønner om, at der i dag måtte være nogen, der blev fristet til at slå ind på troens vej.

Forudsætningen for den bøn er, at troen er afgørende for at få del i opstandelsens herlighed.

Jeg har i begravelse efter begravelse oplevet det som noget af det mest udfordrende: Hvordan forkynder jeg dette, så det står lysende klart, at troen er en afgørende forudsætning for at få del i opstandelsens herlighed?

Men så er det heller ikke sværere. Det kan siges enkelt og ligetil i forskellige varianter, når håbet om opstandelse er tegnet smukt og stærkt op: Grib det, gå ikke glip af det, tag imod det. Eller som Jesus siger det, så enkelt og dog fuldstændig grænseoverskridende, når man befinder sig der i kirken med en kiste som det samlende midtpunkt, som en uimodsigelig påmindelse om dødens realitet: "... den, der tror på mig, skal leve, om han end dør". Den, der tror.

Det deler vandene, kan man sige. Den gode lytter kan godt høre, at præsten altså ikke uddeler opstandelsens herlighed til alle og enhver. Eller som Bonhoeffer skriver det i en tekst om lignelsen om den rige mand og Lazarus: "Men hvad hvis det ikke desto mindre er sandt? Må vi så ikke åbne vores ører og høre, høre igen om den uhørte begivenhed, at Lazarus – i går og i dag – bæres af engle til Abrahams skød? Og at den mætte, den opfyldte, som lever prægtigt og glad, den rige mand, må lide evig tørst?" (Bonhoeffer, 259).

Ved denne tydelighed risikerer præsten selvfølgelig at blive set på som fordømmende. Men præsten er ikke andet end herold for ham, der er opstandelsen i egen person, ham som siger: den, der tror. Og præsten sidder selv på forreste stolerække og er genstand for opråbet.

C S Lewis kalder det "herlighedens byrde". Lad mig slutte med et citat fra en prædiken af ham med samme titel, "The Weight of Glory":

Hele dagen lang hjælper vi til en vis grad hinanden til det ene eller det andet af disse bestemmelsessteder. Det er i lyset af disse overvældende muligheder, det er med den ærefrygt og med den varsomhed, de kræver, at vi burde færdes i alt samkvem med hinanden, i alt venskab, i al kærlighed, al leg, al politik. Der findes ikke almindelige mennesker. Du har aldrig snakket med en, der kun er dødelig. Nationer, kulturer, kunst,

Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

civilisationer – de er dødelige, og deres liv er, sammenlignet med vores, som en lillebitte mygs liv. Men dem vi laver sjov med, arbejder sammen med, gifter os med, fornærmer og udbytter, de er udødelige – udødelige skrækfigurer eller evige herlighedsskikkelser.

Det betyder ikke, at vi skal være uafladeligt højtidelige. Vi må lege. Men vor munterhed må være af den slags (og det er den meste ægte), som findes mellem mennesker, som fra begyndelsen af har taget hinanden alvorligt – ingen sarkasme, ingen overlegenhed, ingen arrogance. Og vor villighed må være virkelig og dyrebar kærlighed. Vi må elske synderen til trods for synden, som vi må have en dyb følelse for – ikke bare tolerance eller overbærenhed, som er en parodi på kærlighed, ligesom sarkasme er en parodi på munterhed. Næst efter det hellige sakramente er din næste den helligste genstand, dine sanser er stillet overfor (Lewis 1982, 72-73).

## Litteratur

Bonhoeffer, Dietrich: *40-Day Journey with Dietrich Bonhoeffer/I Want to Live These Days with You: A Year of Daily Devotions*, Chicago: Christian Century Foundation

Lewis, C.S. 1982: *Djevelen hever glasset – essays*, Atheneum forlag.

McGrath, Alister 2016: *Forsvar for troen: en indføring i apologetik*, Fredericia: Kolon.

Thomsen, Søren Ulrik 2005: "Pro Ecclesia", i *Kritik af den negative opbyggelighed: 7 essays*, Valby: Vindrose.

Thomsen, Søren Ulrik 2011: *Rystet spejl*, København: Gyldendal.

Henrik Højlund, valgmenighedspræst i Aarhus Bykirke  
E-mail: henrik@aarhusbykirke.dk

# Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

*Peter Nejsum*

Hvis der skal forkyndes opstandelse til begravelsen, så det høres, er det frugtbart at inddrage hele spektret af betydninger af Kristi opstandelse. Det er ikke kun at videregive en forestilling om, hvad der sker, når nogen dør, men er også – og måske ikke mindst – at forkynde Kristus som “den ånd der gør levende” i det liv, vi lever her.

I artiklen gives eksempler på, hvad et udvidet opstandelsesbegreb er, og hvad det kan bruges til. Det sker dels ud fra afgørende bibelske vidnesbyrd, ikke mindst hos Paulus og i Johannesevangeliet, der åbner for en stribe forskellige opstandelsesmotiver, såsom tilgivelse og sendelse. Dels sker det ud fra tre systematiske begrebspar: 1. Er det Kristi opstandelse eller vores, der skal forkyndes? 2. Er opstandelsen udtryk for kontinuitet – eller for transformation? Og endelig: 3. Er opstandelsen præsensisk eller futurisk? I hvert tilfælde er det afgørende, hvor man lægger vægten, og overvejelserne kan i sig selv være med til at åbne øjnene for de mange andre muligheder, der er til stede for at forkynde opstandelse.

## Opstandelsens virkelighed

Det er ikke altid så ligetil at forkynde kødets opstandelse i begravelsestalen og udfolde det troværdigt og livsnært, de sørgende til trøst og de efterlevende til opbyggelse. Man kommer så nemt til at ty til indtørrede, mottoagtige besværgelser, såsom “at døden ikke har det sidste ord” eller “livet er større end døden” eller lignende. Fristelsen til så helt at lade være at gøre forsøget

## Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

og i stedet blot nøjes med at opregne alle afdødes mange fortræffeligheder og hyggelige minder kan være stor. Det skal jeg være den første til at indrømme.

Men hvordan så forkynde opstandelse? For at kunne svare på det spørgsmål er det nødvendigt at blive klogere på, hvad man mener, når man taler om *opstandelse*, og herigennem udvide hele det betydningspotentiale, ordet dækker over.

Lars Sandbeck og Anders Eyvind Nielsen foreslår i deres bog om Kristi opstandelse, at man benytter begrebet *opstandelsens virkelighed* (Sandbeck og Nielsen 2016). Det er i høj grad også hjælpsomt i forbindelse med at forkynde opstandelse i begravelsens sammenhæng. Det er nemlig den, der skal forkyndes. Ser man opgaven sådan, handler det ikke kun om, hvad der sker efter døden, og peger ikke kun på en bestemt forestilling om efterliv: Så er opgaven også at kæde døden og det konkrete liv, der er levet til ende, og det liv, der skal leves videre af de efterladte, sammen med opstandelsens virkelighed.

Først skal vi standse op ved to bibelske snapshots, der om nogen har i hvert fald har åbnet mine øjne for opgavens karakter.

### Bibelsk snapshot I: Joh 11,21-25

Martha løber fortvivlet Jesus i møde, da han endelig finder det belejligt at dukke op hos sin syge ven og hans søstre. Men det er for sent, Lazarus er allerede død. Med slet skjult bebrejdelse siger hun til ham: "Herre, havde du været her, var min bror ikke død." Jesus svarer hende blot: "Din bror skal opstå". Men det svar gør ikke Martha tilfreds: "Ja, jeg ved at han skal opstå ved opstandelsen på den yderste dag". Hun gengiver i sit svar det, hun har lært eller læst sig til, eller måske det, præsterne har fortalt hende. Men af hele sammenhængen fremgår det også tydeligt, at denne normaldogmatiske, teologisk korrekte henvisning til opstandelsen på den yderste dag ikke er et svar, der rummer megen trøst. Det ved Jesus, og derfor svarer han hende med de berømte ord: "Jeg er opstandelsen og livet; den, der tror på mig, skal leve, om han end dør" (Joh 11, 25-26)

I fortællingen skrider Jesus straks efter til helt konkret at opvække den døde Lazarus, men pointen er her, at Kristus med et andet johannæisk ud-

tryk er den ånd, der gør levende (Joh 6,63). Det handler ikke om, hvad der skal ske engang, men om, hvad der sker her og nu. Det handler heller ikke om den overleverede bibelske forestilling om, hvad der skal ske efter døden, men om, hvordan den levendegørende ånd, som Kristus er, gør sig gældende. Det sættes endda på spidsen her ved at blive modstillet den opfattelse, Martha giver udtryk for.

Ordvekslingen mellem Martha og Jesus er derfor øjenåbnende i forhold til det, der er opgaven for præsten i dag ved en bisættelse eller begravelse: at prædike opstandelse. At prædike Kristus som den, der gør levende. I overført betydning, da det jo nok er de færreste forundt konkret at kunne kalde den døde tilbage til livet, som Jesus selv gør ved denne lejlighed. Ordet om Kristus kan gøre levende på mange forskellige måder, som det skal udfoldes i det følgende.

Den opstandelse, der skal forkyndes, rummer altså tilsyneladende et langt bredere betydningspotentiale, end vi ofte er opmærksom på. Og det bringer os til næste bibelske snapshot:

## Bibelsk snapshot 2: Joh 20,19-23

Den opstandne Kristus viser sig for disciplene, der ellers sidder bag låste døre og nedrullede gardiner af frygt for jøderne, som der står. Pludselig står han der, midt iblandt dem, og hilser dem med sit “Fred være med jer!”. Han møder dem ikke med bebrejdelser, der egentlig ville være velanbragte i situationen, men dette: “Fred være med jer!”, der endda gentages.

Han sender dem ud i verden, “som Faderen har udsendt mig, sender også jeg jer”, og han “blæste ånde i dem”, akkurat som Gud i sin tid blæste ånde i det lermenneske, han havde bygget, så det blev levende. Nu blæser den opstandne nyt liv i disciplene og udstyrer dem med en bestemt opgave, nemlig at forvalte syndernes forladelse.

Hermed anslås væsentlige opstandelsesmotiver, der ikke har med død og efterliv at gøre, og som dermed udvider det betydningspotentiale, opstandelsen har. I hvert fald tre temaer er på spil:

### 1. "Fred være med dig!"

Jesus' fredshilsen betegner et møde med disciplene, der er bestemt af tilgivelse og overbærenhed. De svigtede, da det gjaldt, men mødes alligevel med et gentaget "Fred være med jer!". Tilgivelse er således et opstandelsesmotiv. Mange opstandelsesforestillinger, både samtidige, ikke-kristne, og efterfølgende, kristne hos visse kirkefædre, rummer domsmotivet som et væsentligt element. I adskillige tilfælde fornemmer man, at det ligefrem er Guds egentlige motiv til de dødes opstandelse, at han kan komme til at dømme dem.

Mere herom senere. For nærværende er det nok at konstatere, at tilgivelse er et opstandelsesmotiv. I begravelsestalens sammenhæng er det ofte relevant, fx når det liv, der stedes til hvile, har svigtet i forhold til de nærmeste eller på anden vis.

### 2. Nyt liv og ny myndighed

Jesus puster nyt liv i de handlingslammede og bange disciple. Denne livgivende ånd kaldes her Helligånden, men tankegangen er den samme som ovenfor og skal ses i forlængelse af det, Jesus har stillet disciplene i udsigt i afskedstalerne. Ikke bare forlenes de med nyt mod og nye kræfter og får del i alt det, Kristus er, de får også en *myndighed*. De skal nu være i verden på en særlig måde, og de bliver nu i stand til at forvalte syndernes forladelse.

Det nye liv, han puster i dem, handler altså i første omgang ikke om, hvad der måtte ske dem efter deres død, men er derimod rettet imod det nye liv, de skal leve. I begravelsestalens sammenhæng viser dette opstandelsesmotiv hen på de efterladte og det liv, de nu skal leve på nye vilkår, og opgaven kan bestå i at forkynde, hvordan der kan være nyt liv, nyt mod og nye kræfter i den ånd, han skænker. Hvordan de efterladte fx kan give slip på den døde og alt det, der var svært, i tillid til Vor Herre.

### 3. Sendelse

Det sidste motiv handler om *sendelse*. Disciplene bliver sendt ud i verden med en bestemt opgave, i dette tilfælde at forvalte syndernes forladelse. Det er den opgave, den opstandne her giver dem i forlængelse af sin egen forkyndelse. Andre steder hos Johannes beskrives opgaven som at forkynde Kristus gennem menighedens indbyrdes kærlighed: "Den herlighed, du har givet mig, har jeg givet dem, for at de skal være ét, ligesom vi er ét, jeg i dem



og du i mig, for at de fuldt ud skal blive ét, for at verden skal forstå, at du har udsendt mig og har elsket dem, som du har elsket mig” (Joh 17, 22)

Der er altså ikke kun tale om, at Kristus opstår som en slags demonstration af den forvandling af menneskets grundvilkår, som opstandelsen indebærer: Det sker med et bestemt formål, som handler om at sende den Kristustroende ud i verden med en *opgave*.

I begravelsestalens sammenhæng er det påfaldende, hvor trøsterigt dette motiv kan være: At de efterladte ikke bare er overladt til deres minder om det menneske, der var, men også udstyres med en opgave, nemlig at gøre nogle af de værdier, den døde stod for, gældende, nu den døde selv er forhindret i at gøre det. Et godt middel mod afmagten er at blive anvist noget, man kan gøre, eller blive udstyret med en opgave.

Et rørende eksempel var en gammel mand fra Jørlunde, hvis kone jeg begravede. Haven var hendes gebet, og hendes store ting var et ubegribeligt antal knoldbegonier, der hver efterår skal graves op, opbevares mørkt og køligt, sættes til forspiring, for herefter alle sammen at skulle graves ned igen. Manden brød sig overhovedet ikke om havearbejde. Men år efter år sørgede han for, at alle knoldbegonierne blev gravet op, passet på, sat til forspiring, og gravet ned igen om foråret. Denne simple, men slidsomme opgave, som han gjorde for sin afdøde kones skyld, blev en kærlighedsgave, der hjalp ham i hans sorg.

De tre nævnte opstandelsesmotiver er alle snævert knyttet til Jesus' opstandelse og er derved med til at forøge mængden af muligheder for en troværdig og livsnær opstandelsesforkyndelse.

## En mangfoldighed af stemmer

Disse bibelske snapshots fortæller flere afgørende ting, men først og fremmest er de med til at brede betydningsfeltet ud for, hvad en opstandelsesforkyndelse kan være. Her må man slippe den umiddelbare forståelse, at det kun handler om, hvad der skal ske med den døde engang, selvom dette aspekt i visse tilfælde kan være det, der er brug for, og det, der manifesterer den Ånd, der gør levende, også for de efterladte. Men i de fleste andre tilfæl-

## Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

de vil det være nyttigt at lade Bibelens ord inspirere til en udvidelse af det betydningsfelt, opstandelsen udgør.

Sådanne opstandelsesmotiver kan, som vi har set, være tilgivelse eller seldelse, eller det kan bestå i en forkyndelse, der formidler håb, nyt mod, nye kræfter, eller hvordan man vælger at lade den levendegørende Ånd gøre sig gældende. Det kan gøres på et væld af forskellige måder.

I den sidste del af artiklen vil jeg fortsætte med at udfolde det betydningspotentiale, opstandelsen har, men på en lidt anden måde. Opstandelse er nemlig ikke bare opstandelse. En klargøring af, hvad man egentlig forbin-der med ordet, og hvor man lægger vægten, kan være yderst nyttig, fordi det i processen forhåbentlig fremgår, hvilke muligheder der ellers ville være. De forskellige opstandelsesforståelser kan ses som udsændt mellem tre begrebspar, der vil udfoldes i det følgende: 1. Opstandelse som Kristi opstandelse – eller som vores. 2. Opstandelse som tranformation – eller som kontinuitet. 3. Opstandelse som noget præsentisk – eller som noget futurisk.

Ser man på, hvordan opstandelse forkyndes i danske påskeprædikener, vil man se, at den forståelse, der lægges for dagen, slet ikke udnytter hele det betydningspotentiale, der er udsændt mellem sådanne begrebspar. Tværtimod lægger man sig i vid udstrækning det samme sted – i øvrigt på tværs af traditionelle, kirkelige skel (Nejsum 2016). Der er altså plads til at udvide opstandelsens betydningsfelt.

## Kristi opstandelse – eller vores opstandelse

Hvilken opstandelse taler vi egentlig om? Er det Kristi opstandelse? Eller vores egen? Det er nemlig ikke én og samme ting, og det er nødvendigt at skelne – selvom de naturligvis også hænger nøje sammen. “For er vi vokset sammen med ham ved en død, der ligner hans, skal vi også være det ved en opstandelse, der ligner hans” (Rom 6,5), siger Paulus. Og menigheden i Thessaloniki bliver betrygget om, at deres døde ikke skal gå glip af noget: “For så sandt som vi tror, at Jesus døde og opstod, vil Gud også ved Jesus føre de hensovede sammen med ham” (1 Thess 4,14). Jesus’ opstandelse er en forløber for det, der skal ske for enhver troende. Som han således også os, og så vidt så godt.

Men det er også nødvendigt at skelne. At Jesus opstod fra de døde er et udsagn, der indlysende har langt større teologisk rækkevidde end at udsige noget om det enkelte menneskes skæbne efter døden. Det er et centralt kristologisk udsagn om, hvem Kristus er.

Først og fremmest kan Kristi opstandelse forstås som stadfæstelse af, at Gud viste sig i den korsfæstede. Opstandelsen peger dermed hen på korset – med alt hvad det medfører. Vægten ligger altså ikke på overvindelsen af døden, selvom den selvfølgelig spiller med implicit, men på betydningen af korsdøden, hvad enten den tydes solidaritetskristologisk eller i lyset af hvilken forsoningslære, man nu abonnerer på. Forkyndelse af opstandelse er i dette perspektiv forkyndelse af den betydning, korset har.

I de tilfælde, hvor man bisætter et ungt menneske, eller hvor der er tale om et brat dødsfald som følge af et ulykkestilfælde eller andet, der gør en prædiken, der stiller theodicé-spørgsmålet, oplagt, kunne denne vinkel være oplagt: Forkyndelsen af en Gud, der lider med de lidende. Det kan være den eneste og stærkeste trøst, når alle forsøg på svar på det store "hvorfor" bliver meningsløse.

Er det så opstandelse, der prædikes? Ja, det er det i høj grad. I dette tilfælde Kristi opstandelse, nemlig at det er Gud, der åbenbarer sig i et martret menneske i solidaritet med sin skabning. Solidariteten rækker så vidt, at Han vil trække det med sig ud til nyt liv. Når han nu er parat til at ofre alt for menneskets skyld, vil han naturligtvis heller ikke kunne bære at efterlade det menneske i døden, men vil tage det med sig i opstandelsen. En solidaritets-kristologi rummer derfor også håbet om opstandelsen i sig: Den døde får ikke lov til at forblive i døden.

Sådan kan opstandelsens virkelighed også manifestere sig.

På samme måde når der prædikes tilgivelse og forsoning, og her er det igen korset, der står i centrum. Kristus bærer alt det, der måtte skille et menneske fra Gud, selv det menneske, der har svigtet, opført sig forfærdeligt eller misbragt sine muligheder. Den tilgivelse, der måske ikke er mulig for et menneske, er mulig for Gud. I grelle tilfælde kan det frisættende og evangeliske være i prædikenen at fastholde de efterladtes ret til IKKE at tilgive og at gøre det med henvisning til, at det kan kun Gud.

Igen: Opstandelsen er i denne sammenhæng det, der giver korset og alt, hvad det står for, betydning.

## Opstandelsen som kontinuitet – eller som transformation

Når man taler om den enkelte dødes opstandelse, er den første og umiddelbare forestilling om et efterliv præget af kontinuitet. Den døde “lever videre”, hos Gud, ganske vist, men i udgangspunktet som den samme elskelige person, som han eller hun var i live. Men et træk, der er gennemgående i de overleverede opstandelsesberetninger, som evangelierne også videregiver, er, at Jesus forandres i processen. I Johannesevangeliets fortælling om den opstandne Jesus’ tilsynekomst kan disciplene kende ham på grund af mærkerne fra korsfæstelsen, men han er også forandret: Han er fx i stand til at gå gennem lukkede døre (Joh 20,19-23). I Lukasevangeliets beretning om vandringen til Emmaus kan disciplene til at begynde med heller ikke kende ham, og da de endelig gør dét, bliver han med ét usynlig (Luk 24,13-32). Da den opstandne viser sig for Paulus, sker det også i en forandret skikkelse (AgG 9,1-9). Og uanset hvilket standpunkt, man måtte indtage i debatten om, hvor fysisk-konkret man skal forstå opstandelsen, er det ubetvivleligt, at der må ske en form for transformation af legemet.

Dette aspekt er også uhyre relevant, når der skal forkyndes opstandelse ved en kristen begravelse. Opstandelse er ikke bare kontinuitet og fortsat liv i det hinsides, det er også forvandling eller transformation af det liv, der er levet til ende. Det er særligt oplagt i de tilfælde, hvor lang tids smertefuld og invaliderende sygdom er gået forud for dødsfaldet og fylder for de efterladte. Her er der opstandelseshåb i at forestille sig, hvordan alt det syge bliver lægt, alle smerter forsvinder og de krogede lemmer kan rette sig ud.

Men også i de tilfælde, hvor et liv ikke blev det, det skulle, eller hvor afdøde af forskellige grunde ikke slog til i rollen som eksempelvis mor eller far, kan dette motiv med fordel udfoldes. Her ønsker man ikke, at den døde bare lever videre som den, han eller hun var – men snarere, at det er sandt, hvad Kristus siger: “Se, jeg gør alting nyt!” (Åb 21,5)

Det kunne fx lyde sådan her, sagt i en tale over en mor til to, der lod sin ene, raske datter leve som “skyggebarn” og kun tog sig af hendes handicappede søster:

“Vor Herre er der som ham, der siger: Se jeg gør alting nyt. Han er der som den, der er stærkere end døden og alle de magter, der modarbejder livet. Han

som forvandler os, som smelter alt det, der ikke blev det, det skulle, bort, så kun mennesket, som det var skabt til at være, står tilbage: Fuld af kærlighed, generøsitet og varme”.

## Opstandelsen som præsentisk – eller futurisk

Hvornår finder opstandelsen sted? Det lyder måske som et underligt spørgsmålet, og et svar på klassisk, teologisk automatpilot ville være: På den yderste dag. Men der er også bibelske belæg for at hævde, at efterlivet begynder i dødsøjeblikket. Når Jesus fx siger til røveren ved sin side: “I dag skal du være med mig i Paradis” (Luk 23,43), kan dårligt udlægges anderledes. Hvis man fastholder opstandelsen som en eskatologisk, futurisk begivenhed, skylder man svar på, hvor den døde er så længe. “Hos Gud!”, javel, men i så fald hvordan? Som levende? Eller som død, gemt hos ham?

Hvis man forudsætter, at opstandelsen også indebærer en transformation af det døde legeme, er der vel ikke noget til hinder for at forestille sig, at opstandelsen kan finde sted i dødsøjeblikket. Hvordan man end forestiller sig det. Men uanset hvornår og hvordan, man forestiller sig opstandelsen, og her skal ikke fældes dom om, hvad er “rigtigt”, så har det nogle teologiske konsekvenser, man må forholde sig til.

Uanset om man forestiller sig opstandelsen ske i en nær eller i en fjern fremtid, så vil den altid have et nutidigt aspekt. Visheden om, at det ender godt, kan have stor betydning for det liv, man lever lige nu. Forestillingen om, at man vil blive genforenet med dem, man har elsket, kan have indflydelse på det, man må gennemleve lige nu. Det futuriske har altid præsentisk betydning også.

Men opstandelsen kan også forstås som præsentisk i en mere radikal forstand: Som noget, der manifesterer sig i det liv, et menneske lever. Jesus’ opstandelse er ikke kun et udsagn om, hvad der skal ske med os efter vores død, ej heller kun et udsagn om, hvad korsets betydning og hvem Jesus var, det er også et udsagn om, hvem Gud er. Det betyder, at den også er et afgørende udsagn om den guddommelige og uudgrundelige kraft, der står bag vores tilværelse, og som derfor gør det muligt at genfinde opstandelsens virkelighed.

## Hvordan forkynder vi opstandelse i begravelsestalen?

I en såkaldt "dybdekristologisk" tilgang tyder man inkarnationen videre end blot det, at Gud blev menneske, men at han blev *kød*. Man tager udgangspunkt i Johannesprologens formulering: at Gud blev kød (Joh 1,14) – ikke bare *menneske*, men *kød*, dvs. at Gud i Kristus forbinder sig med selve det materielle element, det grundstof, som et menneske er og hele den menneskelige tilværelse er bygget af (Gregersen 2001). Hermed bliver opstandelsen også et markant udsagn om den verden, Gud har skabt: den er et sted, hvor livet fornyes.

Man kan også sige det på en anden måde: Når der i trosbekendelsen står "på tredje dag opstanden fra de døde, opfaret til himmels, siddende ved Gud Faders, den Almægtiges, højre hånd", så er det en anden måde at sige på, at den opstandne Kristus med alt, hvad han rummer, har indtaget en plads i Guds dimension, endda som hans højre hånd! Den måde, hvorpå Gud råder for vores tilværelse, er hermed for altid forandret.

Opstandelsens virkelighed kan altså også ses som noget, der kan manifestere sig i det liv, et menneske lever – ikke bare i det liv, de efterladte står foran, når de skal leve med savnet af den døde, men også i afdødes eget liv, ja i ethvert menneskes liv. Ikke bare sådan, at visse fænomener i vores liv kan være illustrationer af opstandelsens virkelighed, men manifestationer af den.

Det kan fx lyde sådan, her i en tale over en kvinde, der døde af kræft i en alder af 41 år:

"Hvis jeg skal sammenfatte noget af det, der er blevet fortalt om Maria, så er det, at hun i stort og småt gjorde livet større, end det er. At hun ved den måde, hun mødte livet på, fik det til at vokse. At hun dermed gav jer, der blev en del af hendes liv, noget enestående, som ingen kan tage fra jer.

Her i kirken er opstandelsen fortegnet for alt, hvad der siges om livet og døden. Derfor begyndte jeg med påskeevangeliet. At livet er stærkere end døden, er ikke bare en forestilling om, hvad der sker efter vores død. Det er et markant udsagn om, hvad der sker midt i det liv, vi lever. Opstandelsens virkelighed manifesterer sig hver gang, livet viser sig at være mere, end det ser ud til, større, end vi troede. Eller når der pludselig pibler liv frem midt i den grå hverdag, der omgiver os, hvis vi ellers har blik for det. Eller når vi midt i livet møder en ukuelig kraft, der er større end døden. Eller sagt med andre ord: Øjeblikke som det liv, Maria fik, det liv, I fik del i, var så rigt på.

Øjeblikke der kunne forandre jer, løfte jer. Opstandelsestro er, at dette er sandheden om vores liv, og at Gud engang skal gøre alting nyt. Selv når døden skiller os ad.”

## Afslutning

Skal der forkyndes opstandelse ved begravelse – og det skal der! – og skal det gøres troværdigt og livsnært – og det skal det! – så er det ikke gjort ved blot at videregive kirkelige fraser og teologiske korrektheder. I så fald stiller man menigheden det samme fortvilede sted, som Martha står, som ikke finder megen trøst der. Man må som Jesus gå videre og i hans navn kalde det døde frem. Så må man i sin forkyndelse gøre gældende, hvor opstandelsens virkelighed manifesterer sig i vores liv med hinanden. Det kræver fantasi, teologisk refleksion og et blik for det store betydningspotentiale, opstandelsen har. Og det kræver en lydørhed over for det, man får fortalt af de efterladte, og en indlevelse i deres livsvilkår.

Men så kan det Ord, vi er blevet betroet, også rulle stene fra grave.

## Litteratur

Gregersen, Niels Henrik 2001: “The Cross of Christ in an Evolutionary World” I *Dialog: A Journal of Theology* 40:3

Nejsum, Peter, Bidstrup, Ulla og Salicath, Ulla 2006: “Efterord”. I *I skal leve. Nitten begravelsestaler og et efterord*. København: Aros

Nejsum, Peter 2016: “Preaching The Resurrection In Contemporary Danish Easter Sermons”. Upubl. paper ved Societas Homileticas konference i Stellenbosch, SA

Sandbeck, Lars og Nielsen, Anders Eyvind 2016: *Kristi opstandelse. Sprog og virkelighed*. København: Eksistensen.

Peter Nejsum, sognepræst i Brønshøj  
E-mail: pene@km.dk

# “Væk det nye menneske / der venter i min krop”

To afsæt til fornyet tale om evighedshåbet

*Johannes Væрге*

Da det årene forud blev kendt, at jeg syslede med det, der i 2008 blev til *Efter døden. En bog om det evige liv*, spurgte en kirkegænger: “Jamen har P.G. Lindhardt ikke forbudt det?” Altså at tale om det evige liv. Teologer reagerede typisk ved enten at sige: “Tør du det?” eller “Det var på tide.” Så usædvanligt var det dengang med sådan en bog, at den på udgivelsesdagen kom i middagsradioavisen og på TV2 News i bedste sendetid. Nu er situationen en anden. Spændetrøjen er åbnet. Mange viser, at de “tør det”. I denne artikel kommer Iben Krogsdal til orde, men der bliver også givet plads til overvejelser om “gensynet” med hjælp fra Paulus og oldkirken.

## I. Opstandelseskrafter nu

En fare ved forkyndelsen af det kristne håb om opstandelse er, at forkyndelsen får postulatets form. At den svæver i et særskilt rum, afgrænset af og bygget på skriftciterat, men uden vedhæftning til erfaringer.

Opstandelseskraften er ikke begrænset til mødet med den fysiske død, og hvis vi for alvor skal forbinde noget med den opstandelse, der er engang, er det et vigtigt skridt at få styrket sansen for de opstandelseskrafter, der virker allerede nu og kan erfares.

For kirken er netop dét en vedvarende bestræbelse. I kirken befinder vi os i et skib, der bevæger sig mellem tid og evighed; i gudstjenesten krydser vi



frem og tilbage i håb om, at der danner sig tråde mellem det begrænsede og det evige, det synlige og det usynlige, det ufærdige nu og fuldendelsen engang, dér hvor Gud gør det færdigt, som ikke blev det i det jordiske.

Kirkefædrene kunne tale om “den lille opstandelse”. Sansningerne af de små opstandelser må agtes højt; de er gaver fra Skaberens til vedligeholdelse af håbet om fuldendelse.

En bog, der i høj grad fortjener opmærksomhed med henblik på fornyet sans for spændvidden i opstandelseskræfterne og deres sitrende virke allerede nu, er Iben Krogsdals *Vild Opstandelse* fra 2015. Samlingen varierer stærkt i sine udtryk, er på den måde ujævn, men den efterlader et stærkt indtryk af, at tilværelsen er gennemsyret af “et skaberchok” (side 29) og en “daglig hvisken” (side 36). Det kan sammenfattes som en skælven forårsaget af opstandelseskræfter, som det er livgivende, ja livsafgørende at kende. Perspektivet rækker ud over alle kendte grænser, og bønner er: “væk det nye menneske / der venter i min krop” (side 22).

En central salme i samlingen har åbningslinjen “Vi finder fred i kirken” (side 88). Det er ikke en magt-baseret fred, tværtimod bliver vi små i kirken, for den “åbner kroppen for det dybe / hvor ingen af os råder over svaret / hvor ingen sandhed brænder / som had i vore hænder / fordi den aldrig helt er åbenbaret”.

I bogens fremragende efterskrift uddyber Krogsdal den anti-fundamentalistiske forståelse, som røbes i det citerede ovenfor: Troen er for hende ikke så meget et forhold til et bestemt læreindhold, derimod en relation og en rystelse, “en evig forstyrrelse af vores egne små kredsløb. Den giver ikke fred men vild opstandelse”. Derfor må Gud stadig staves med stort “for også rent grammatikalsk at huske på, at vores egen sandhed i det større perspektiv altid skrives med småt.”

Den opmærksomme læser har fanget en modsigelse: Salmen, jeg citerede fra, begyndte jo med, at vi “finder fred i kirken”. Men i efterskriften lader Krogsdal forstå, at hun personligt aldrig får “fred for troen. Den bliver ved med at forstyrre. Den bliver ved med at spørge. Udfordre det færdige ... Troen kommer dybest set kun med én fred: Den fred, der følger af, at vi bliver mindre i det store gudsbillede. Troen er den befrielse at blive lille nok til at mærke, at vi alle findes i det uendeligt større, i den altid større kærligheds dybder.”

Det er, som det nu fremgår, ikke sikkerhedens fred, men en tilstand, hvor vi er i en samlet, gudsbetinget bevægelse. Som i den nævnte salmes fortættelse: Vi “helligånder sammen”. En virkning er, at “skabersolen smelter verdensvreden”, og kirken er “et sted med ny begyndelse til alle / med mild og vild opstandelse ved bordet / hvor vin og brød fortæller / så er det nu det gælder / gå ud og tag Guds kærlighed på ordet”.

Bortsendelsen fra nadveren bliver her et udtryk for den bevægelse, som bevirkes af den “daglige hvisken” og af den skælven, der kommer fra opstandelseskrafterne: “gå ud og tag Guds kærlighed på ordet”. Nadverens centrale rolle fremgår af, at hele 15 af bogens “Salmer til gudstjenesten” rubriceres under “Nadveren”.

Ved alteret kommer vi med den erkendelse, at “vi var og er og bliver / alleryderst på den tynde gren” (side 115), og vi knæler “med kroppe fyldt af grundskyld” (side 107), “mit sind er fuldt af rød / købende og røbende, her ser du den der svigter / kom og giv mig nadver af dit store donorblod” (side 109). I nadveren møder vi ham, der “læger uden grænser” (side 111) og “går de søndagsstille stuegange / med vin og brød og atterlyse dage” (side 112); “vi ber om alt hvad vi kvæster / heler op i dit nadversekund” (side 116); “vi styrtbløder stille og opstår med ham” (side 118).

Derved er vejen banet til det egentlige påske-opstandelsestema. Og her går det vildt til hos Krogsdal, verdens selvfølgeligheder vælter kaotisk og vel-signet rundt, når evigheden sådan bryder ind i tiden. “Gud er vågnet her til morgen // Pludselig er alt forandret! ... Pludselig er alt forundret! ... Vild opstandelse i verden! / Døre åbner, lyset blænder / alting starter, intet ender / Jesus kommer, Jesus kalder / nu har livet ingen alder” (side 121 f.). Det bliver “en lysfantasi som selv rådyr og græs kan høre” (side 126), og “størknet livs-blod gir sig til at bruse / skatten ligger ikke godt begravet” (side 130).

Ind imellem bliver det udtrykt med et mere roligt sprog: “han sagde: jeg kommer igen / jeg henter dig inde i natten” (side 127). Og der er basis for dén bøn, at når “døden har hentet en elsket hernede / Form vinger i asken! Slå jorden af kisten!” (side 126).

Med andre ord: “Der strømmer påske gennem vores kroppe” (side 129). “Fra i dag er håbet mit” (side 123). Og opmærksomheden på den skælven af opstandelseskrafter, vi skal lære at sanse i hverdagen, baner vej for tæt tileg-

nelse af det vilde påskehåb og visionen om, at der venter et nyt menneske i min krop. Opstandelsesmennesket.

## II. “Vi skal alle forvandles”

Ved at høre på lægfolks bemærkninger har det slået mig, hvor stærkt tanken om *gensynet* står. Jeg har ikke videnskabelige undersøgelser til at dokumentere det, men det forekommer mig, at overbevisning om, at “vi ses”, er udbredt selv hos mange af dem, der til en spørgeundersøgelse ville svare tøvende på spørgsmålet, om de tror på det evige liv. Det kan virke selvmodsigende, men hænger måske sammen med, at “det evige liv” virker som en dogmatisk formulering, der indebærer en del andet af kirkelig art, og det ved de pågældende ikke, om de helt kan forpligte sig på.

Men lad os, uklarheder til trods, tage udgangspunkt i udbredelsen af tanken om *gensynet* og se, hvor det fører os hen ...

I sit velkendte opgør med romantiske forestillinger om det, der er efter døden, hævdede professor P.G. Lindhardt i sin tid, at det eneste himmelske *gensyn*, vi kunne være sikre på, var *gensynet* med Kristus. Relationen til Kristus er ganske rigtigt den primære, og dog finder vi i evangelierne udtryk for, at det i det himmelske drejer sig om et større fællesskab: Der tales om, at boliger er gjort parat (Joh 14,2), og det er ikke isolerede eremitboliger, men boliger med relationer (Luk 16,9). De vigtigste udsagn er dog dem i Jesu forkyndelse, hvor Guds rige skildres i billedet af bryllupsfest, stort festmåltid. Med andre ord: Fællesskab.

Fællesskab kan ikke tænkes uden forbindelse, kommunikation. Tanken om disse møder på den anden side må ses som udtryk for, at i evighedslivet er der tale om *relationer*. Men på hvilke betingelser?

Det står fast, at evighedslivet må forstås som en tilværelse på andre præmisser end de jordiske. “Himlen” er et “sted”, man ikke kan komme med menneskelige midler, kun med Guds. Det er ikke en lokalitet efter jordiske begreber, men en tilværelsesform i andre dimensioner.

Paulus taler derfor om, at “vi skal alle forvandles” i opstandelsen (1 Kor 15,51 f.). Forvandles fra en jordisk legemlighed til en himmelsk og åndelig legemlighed. Kristus kom som det himmelske menneske til forskel fra den

jordiske Adam, og “ligesom vi har båret det jordiske menneskes billede, skal vi også bære det himmelske menneskes billede” (1 Kor 15,49). I 2 Kor 3,18 nævner han, at forvandlingen allerede begynder, hvor vi i kraft af Helligånden “med utilsløret ansigt i et spejl skuer Herrens herlighed” og derved “forvandles efter det billede, vi skuer”. Tilsvarende i Rom 8,29, hvor Paulus omtaler det som vores guddommelige bestemmelse, at Gud har kaldet os til at “formes efter sin søns billede, så at han er den førstefødte blandt mange brødre”. Eller med formuleringen i *Bibelen 2020*: så vi får “samme status som hans søn”.

At blive formet efter Guds søns billede og få hans status kræver en forvandling af en sådan karakter, at hverken Paulus eller Det Nye Testamente i øvrigt forestiller sig den fuldført i det jordiske liv, derimod i opstandelsen.

Også i den johannæiske tradition ser vi forvandlingstemaet, ligedannelsen med Kristus: “Vi ved, at når han åbenbares, skal vi blive ligesom han, for vi skal se ham, som han er” (1 Joh 3,2). En anden markant formulering finder vi i 2 Pet 1,4 med forjættelsen om, at vi skal “få del i guddommelig natur”.

Mennesket ses altså med et forvandlingspotentiale. Mennesket er ufærdigt. Det svarer til, at de første kristne omtalte sig selv om “dem, der hørte til Vejen” eller “følger Vejen”. At være kristen er at være på vej, i bevægelse mod den fuldendelse, der lyser i Kristus.

I den tidlige oldkirke ser vi perspektivet i de velkendte formuleringer af Irenæus: “Gud Logos blev, hvad vi er, for at vi skal blive, hvad han selv er” og af Athanasius: “Gud blev menneske, så at mennesket kunne blive Gud” – udtryk for den *theosis*-tanke, som er forblevet et levende element i den østkirkelige tradition. Derimod er det bibelske forvandlingstema blevet underbelyst – for ikke at sige undertrykt – hos os i vest, hvor Guds og menneskets natur er sat hårdt op mod hinanden.

Det hænger sammen med, at man i den latinske tradition fra og med Tertullian, grundlæggeren af det latinske kirkesprog, og forstærket af Augustin har tolket virkningerne af *faldet* anderledes drastisk end i den græksprogede (og den jødiske) tradition: Menneskets natur er korrumpet, udtrykt blandt andet ved indførelse af Tertullians nyopfundne begreb arvesynd, gjort til et grundbegreb af Augustin.

I den græksprogede oldkirke – og videre i den østkirkelige tradition – er menneskets dybeste natur – gudbilledligheden – bevaret, men faldet har

beskadiget mennesket. Denne tilstand kalder på den heling, som Kristus er sat ind i verden for at udføre. Dette lægelige aspekt understøttes af de mange helbredelsesberetninger i evangelierne, hvor Jesus også omtaler sig selv som læge.

Denne forskel mellem den oprindelige forståelse og den vestlige variant får stor betydning for forståelsen af *dommen*. Her spiller det ind, at Tertullian var jurist og forstod gudsforholdet i retslige begreber; mens Det Nye Testamente jo primært beskriver gudsforholdet i familiertermer, blev gudsforholdet i latinsk tradition trukket ind i en retssal. Med sin natur ødelagt af faldet står mennesket anklaget over for Gud som dommer.

I den græsktalende oldkirke gør det lægelige aspekt sig gældende på den måde, at dommen – *krisis* – er et forløb, hvor det skjulte kaldes frem i lyset, som når lægen stiller sin diagnose med henblik på helbredelse. Forbindelsen til forvandlingstemaet hos Paulus er tydelig: Dommen er led i den forvandling, som er nødvendig, for at mennesket kan indgå i Guds rige, føres til sit mål. Irenæus taler om en fuldkommengørelse af mennesket i det, der forløber efter døden. Gregor af Nyssa kalder dommen “en renselse og terapi”, en redningsaktion fra Guds side, som kan have smertefulde momenter, men alt i processen sker af kærlighed til menneskene, “ikke af had eller for at få hævn over et ondt liv”, derimod svarende til lægens indgreb, der gør ondt, men tjener til heling, frelse. Alt i dommen sker “med noget bedre for øje”, den “skiller godt fra ondt og trækker til fællesskab med salighed”. En forståelse i forlængelse af Johannesevangeliets formulering i Jesu afskedstale: Dommen er, at “denne verdens fyrste er dømt” (Joh 16,11). Dommen er til for at forløse mennesket fra det, der har trængt sig forvriddende og snyltende ind.

For *gensynet* er forskellen mellem dommen som juridisk retshandling eller som lægelig foranstaltning af stor betydning.

Først må vi igen slå fast, at der i det himmelske ikke kan være tale om vilkår og mønstre som i det jordiske, jf. Jesu affejning af saddukæernes spørgsmål om ægteskabsforhold i det himmelske (Mark 12,18 ff.). Når der er tale om en virkelighed i andre dimensioner, må relationerne indebære kommunikation på andre “frekvenser” end de jordiske.

Desuden trænger den overvejelse sig på, hvem gensynet kan tænkes at omfatte. Med en fast vending taler man om “gensynet med vore kære”, men vil det kun gælde dem? Hvad med de ukære?

“Væk det nye menneske / der venter i min krop”

I evangeliernes fortællinger ser vi gang på gang Jesus gøre op med den gængse trang til at sortere mennesker. I Guds rige kan fællesskabet altså ikke kun indbefatte dem, vi selv foretrækker at møde. Gensynet må også gælde de mennesker, vi af den ene eller anden grund har alvorlige problemer med, og som det umiddelbart forekommer os pinligt at skulle møde; det gælder ikke mindst dem, *vi selv* har svigtet.

Hvis det skal være saligt i saligheden, må vi derfor sætte håbet til den forvandling, der helbreder os alle – genopretter os til det, vi er skabt til at være, og helbreder fællesskabet.

I Bjergprædikenen forjætter Jesus os fuldendelse: “så vær da fuldkomne, som jeres himmelske far er fuldkommen!” Til den fuldkommenhed hører fjendekærlighed. I Guds rige er vi forvandlede til at kunne elske vores fjende.

Denne nødvendige forvandling falder på plads, hvis vi undlader at forstå dommen juridisk.

Ved den juridiske dom sker det afgørende i dommerens blik på den anklagede, hvorimod det er uvist, hvordan dommen indvirker på den, der modtager dommen. Hvis der sker frifindelse, kan man håbe på, at det indvirker på den frifundne, men det er langt fra givet. Han eller hun kan gå ud af retssalen med bitterhed eller selvretfærdigt knejsende eller ligeglad, upåvirket.

Sådanne muligheder foreligger ikke, hvis vi – som i den tidlige oldkirke – forstår dommen som en foranstaltning med henblik på helbredelse, i pagt med Johannesevangeliets tale om bortdømmelse af “denne verdens fyrste”, den livsforvridende magt, så vi bliver i stand til at se uden splinter og bjælker i øjnene – se alt og modtage alt i Guds lys, dét forløsende lys, vi ser virke i evangeliernes fortællinger om Jesus, de glimt af Guds rige, hvor gudsløset helbreder syge, blinde og døve, kalder håb frem i fortvivlede, sætter lamme i bevægelse og overvinder døden. Det er i dét lys, vi kaldes frem i et forløst fællesskab; det, vi med Paulus’ ord nu ser stykkevist, bliver et samlet billede, og det nye menneske, der venter i min krop, kaldes forløst frem i det store fællesskab.

Johannes Værge, pastor emeritus og forfatter  
E-mail: johannesvaerge@gmail.com

# Børn som begravelsesmenighed

*Lena Kjems*

**Til den evangelisk-lutherske gudstjenestes kerneværdier hører forståelighed og medinddragelse af menigheden. I forhold til begravelser er det oplagt ikke bare at tænke børn som dem, der er med de voksne, men at inkludere børnene som en naturlig del af begravelsesmenigheden. Det kan i praksis foregå ved, at børnene bliver inddraget i samtalen forud, og at de efterfølgende tænkes med i begravelsesgudstjenesten såvel i forhold til prædiken som i valg af salmer og kollekter.**

## Dengang

Der var en mand, hvis 5-årige søn ville med ham til begravelsen af mandens ven. Faren var ikke til sinds at tage barnet med: "Jeg har kendt ham hele mit liv", sagde han til barnet for at understrege dybden af sin sorg, hvortil barnet indigneret svarede: "Jamen far, det har jeg da også".

Man skal ikke mange år tilbage, før børn slet ikke blev taget med til begravelser, enten fordi velmenende voksne ville skåne dem, eller fordi børn ikke blev anerkendt som sørgende i deres egen ret eller endelig, når de kom med til begravelse, var det nok så meget for de voksnes skyld. Det er tilfældet i et østjysk sogn i 1950'erne beskrevet i bogen *Sommerbarn*. Lærerinden Frk. Øsager meddeler en dag sin 3. klasse, at en af deres klassekammerater, "vores kære Ulf", er død ved en forfærdelig ulykke, men at han nu er hos Jesus som en af hans små engle, og at hans forældre i øvrigt ønsker, at børnene deltager i begravelsen. Og så går lærerinden ellers i gang med at orkestrere børnenes deltagelse i begravelsen: De skal plukke blomster, og når de kommer ind i kirken, skal de gå op til kisten, drengene skal bukke og pigerne neje. Når de

kommer ud til graven, skal de samles i en pæn kreds om den og synge “Den signede dag”, og efter jordpåkastelsen skal de kaste buketterne ned i kisten og så ellers gå pænt om på den anden side. Intet er overladt til tilfældighederne her. Til begravelsen går præstens ord i kirken om Ulf, som blandt børnene lyder øgenavnet Snot-Ulf, hen over hovedet på Anne, en af klassekammeraterne. Præsten taler længe og højtideligt om de små børn med rene hjerter i paradiset. Anne dukker hovedet, hendes hjerte er ikke rent, det er beskidt og sort som koks, for hun er ikke ked af, at Snot-Ulf er død, han var rigtig led, ville altid slå og trække i håret. Da hun kommer hjem, fortæller hun sin mor, at Ulfs mor brølede, da de hejste kisten ned i graven, og at hun næsten lød som en ko. Sikke manér, siger mor og tænder en cigaret, og så taler de ikke mere om det.

## Nu

At man skøjter så let over børns sorg, hører heldigvis fortiden til. Forældre i dag er fokuserede på, at børn både må og skal ses og høres, også når det gælder sorg, død og tab. Alle skoler skal nu have en sorghandleplan for, hvad man gør, når et barn på skolen dør eller mister en søskende. Det gælder patientforeninger som f.eks. Kræftens bekæmpelse, at man her har udarbejdet materiale til brug for samtale med børn omkring død og begravelse. Og bedemænd har længe haft fokus på børn, også med hensyn til hvad børn eventuelt kan byde ind med. Bogen *Hvor går man hen når man går bort* med tilhørende malebog og farveblyanter udleveres af mange bedemænd, og det forlyder, at i næsten alle kister i dag er der børnetegninger. I de senere år er det angiveligt også blevet almindeligt, at børn dekorerer dertil indrettede urner udvendigt. Også i folkekirkeligt regi er der fokus på børns sorg, og der er blandt andet i Aalborg Stift udgivet et førstehjælpshefte, *Når børn mister*, som retter sig mod børn, der mister, og rummer nyttige og gode råd til, hvordan børn kan involveres i udsyngning, samtale, begravelse og valg af kistetøj og gravsten.

Mit fokus i det følgende vil ikke være på børn og sorg i al almindelighed, men på hvordan vi med begravelsesgudstjenesten kan etablere et rum, hvor børnene er med ikke bare som statister, men som fuldgyldige medlemmer



af menigheden, liturgisk, homiletisk og hymnologisk. Børn er selvfølgelig et vidt begreb, for øje har jeg et barn på 9-10 år, som er gammel nok til at erkende dødens endelighed, men ikke så gammel, at barnetroen er helt væk. Og i forhold til at miste tænker jeg børn, der enten har mistet en af deres bedsteforældre eller en klassekammerat.

En kollegial rundspørge viser, at der er præster rundt omkring i hele landet, der også reflekterer over det spørgsmål og i den konkrete situation udviser stor empati og fantasi for at inkludere og medinddrage børn. Det kan være, præsten hilser på de tilstedeværende børn forud for gudstjenesten og dermed stiller sig til rådighed for de spørgsmål, der kan presse sig på, store og små, spændende fra: "Hvor mange knapper er der i din kjole?" til "Hvorfor findes døden?" Nogle præster lader børnene tænde lys i kirkens lysglobe eller gør det eventuelt selv indledningsvis med en til lejligheden velvalgt bemærkning, f.eks. med udgangspunkt i DDS 448: Døbens lys er tændt, når livet slukkes. Andre præster lader børnene ringe med klokkerne via iPad eller lader børnene klistre tegninger på kisten. Der er tale om handlinger, der går forud for den egentlige begravelsesgudstjeneste, men som er med til at skabe tryghed både hos børnene og deres forældre. Om børnene skal med til begravelse, er naturligvis forældrenes beslutning, men man skal ikke tage fejl af, at kærlighed mellem forældre og børn i den forbindelse kan føre andre bekymringer med sig, end man umiddelbart skulle tro. Og det går begge veje. Forældre kan være i tvivl, om barnet nu også kan klare "det". Men for barnet kan "det" være noget andet, end forældrene frygter. En lille dreng ville ikke med til bedstemors begravelse og betroede lønligt præsten, at det var, fordi han ikke kunne bære tanken om at se sine forældre "ude af den". Det handler ikke kun om, hvad der skal blive af bedstemor, men også om, hvad der skal blive af lille mig, hvis de, der er garanter for, at verden hænger sammen, giver slip. Det er et spørgsmål, der kan rumstere i et lille barnehoved, og det taler for at italesætte det i samtalen forud, uanset om barnet er med eller ej.

## Samtalen forud for begravelsen

Er der børn med til samtalen, så brug alt efter alder tid på at forklare liturgi og ritual, især de dele af det, som børn kan have svært ved at forstå: "Hvorfor

kastede præsten jord på farmors kiste”, spurgte et barn chokeret sine forældre, endnu mens de stod på kirkegården og ventede på, at rustvognen skulle køre. Barnet, som havde særlige behov, opfattede jordpåkastelsesritualet i kirken som ren og skær mangel på respekt over for farmor. Jord og så med en skovl! Den præst gør sig efterfølgende umage med i samtale med børn forud at forklare rituallet som en handling, der netop er udtryk for respekt for afdøde. Den tildækning med jordpåkastelse på kisten, som ved bisættelser allerede påbegyndes i kirken, er et kærlighedens svøb, som beskytter vore elskede døde mod angreb fra vilde dyr, for at nu at sige det på en måde, så børn kan forstå det. Nogle præster vælger at smide jord på kisten med hænderne, andre laver ligefrem et korsmønster.

Det kan være godt for nogle børn, at samtalen holdes i kirkerummet, så de har været der og haft mulighed for at se og spørge ind til det, der presser sig på: F.eks. spørgsmålet om hvad numrene på tavlen betyder, det kan give anledning til en frugtbar snak om salmer, og om det vi skal synge til bedstemors begravelse. Noget andet meget konkret i kirkerummet er døbefonten. Her kan man sammen forundres over, hvor mange der er døbt der i årenes løb, og hvad med bedstemor, hvor er hun døbt, og hvad har dåben at gøre med hendes død? Hvad med forholdet mellem de tre håndfulde vand og de tre skovle jord, og hvorfor er det de samme lovprisningsord, der lyder både ved livets begyndelse og ved dets afslutning? En anden god grund til, at samtalen påbegyndes før selve begravelsen, er, at man i talen kan tage afsæt i noget, barnet allerede både har set og haft mulighed for at spørge ind til, inden vi sammen giver os ind under liturgien og rituallets stramme form.

Det er vigtigt at lytte opmærksomt til det, børnene siger i samtalen, selvfølgelig hvad angår deres sorg og savn, men det lønner sig også at være lydhør over for det, de selv bringer ind i samtalen i forhold til den tale, præsten efterfølgende skal skrive og holde.

## Talen som opstandelsesforkyndelse for børn og barnet i den voksne

At morfar er blevet til en stjerne, er et af de populære billeder, som forældre tyr til for at svare deres børn på, hvor morfar er henne, nu han er død. Lektor

Kjeld Slot Nielsen har sat netop dette billede under fænomenologisk og teologisk lup i forhold til spørgsmålet om, hvordan præsten i sin tale integrerer forældrenes stjernebillede i forkyndelsen. Han peger her på to faldgruber for præsten; i den ene ende af spektret henfalder præsten til belæring og korrektion af de pårørendes billede, i den anden giver præsten helt efter for billedet og fortsætter i samme spor, hvorved morfar bliver en lysende stjerne. At sidstnævnte stikker af fra jordpåkastelsesritualet, for så vidt det her lyder om morfar, at han er kommet af jord, er blevet til jord og igen af jorden skal opstå, må præsten så i givet fald satse på, at folk ikke lægger mærke til.

En måde at undgå disse to faldgruber på er ved at inddrage den tyske homiletiker Wilhelm Gräß og dennes skelnen mellem *Religion 1* og *Religion 2*. *Religion 1* rummer en anerkendelse af, at mennesker medbringer egne religiøse forestillinger hjemmefra. *Religion 1* svarer vel til det, som i gamle dage blev benævnt og ofte nedladende afskrevet som "folkereligiøsitet". Man skal ikke afskrive, men derimod slå ørene ud og lytte opmærksomt til de forestillinger og oplevelser, mennesker bringer med ind i samtalen. Det er vigtigt her at lytte som til poesi, for det handler ikke om, hvad der bliver sagt, som om der er tale om en forklaring, det handler om betydning, den betydning, som de pårørende med deres billedtale søger at tilskrive morfar og relationen med ham. Det er de forestillinger, som prædikanten kan knytte an til ved i sin tale ved hjælp af de bibelske tekster, evangeliet og ritualet (*Religion 2*) og derigennem være med til at styrke de pårørendes tro. Det sker ikke ved at give dem ret i, at morfar er en stjerne, for morfar er jord. Det sker derimod ved, at præsten anerkender ordene som de pårørendes poetiske udtryk for morfars betydning, en betydning, som gør det umuligt for dem at tænke den tanke til ende, at morfar ikke er mere. Man skal give dem noget at have det i, og det kan man gøre ved at tale om "Kristus som den, der med sin død og opstandelse har gjort vores død til en ny begyndelse". Her er evangeliet ikke korrektion, og det lægger sig ikke blot i forlængelse af menneskers forestillinger, men byder ind med et "mersprog" for det, folk allerede håber og tror: "Med evangeliet i tilgift har de lov at tro, at Gud har sat sig selv ind bag deres oplevelse af den gamle morfars betydning" (Nielsen 2015, 12 og 13).

I forlængelse heraf og af relevans for nærværende er det på sin plads at understrege, at heller ikke barnet er en tabula rasa, når det kommer til religiøse forestillinger. Enhver, der omgås børn, vil tværtimod have gjort den erfa-

ring, at intet barn fødes som ateist, det er noget man bliver senere. Positivt formuleret, også børn kan bringe *Religion 1*-forestillinger og oplevelser ind i samtalen, forestillinger, som er værd at lytte opmærksomt til. Ofte er det pudsige udsagn, som frister prædikanten til at indlede talen med et eksempel på “hvad børn dog siger”. Det kalder sørgmuntre smil frem og afvæbner de tilstedeværende, når man f.eks. kan citere barnet for at have sagt: Nu skal mormor op og passe på englene. Det er en kær ice-breaker, og det kan være fristende at lade det blive stående ved det og så i talen at gå over til at “sætte tingene på plads” ved at prædike Gud som den, der rettelig i liv og død passer på mennesker. Men vil man gerne holde en sammenhængende og mere relevant tale om Gud og mennesker, levende og døde, er det værd at inkludere billedet og så, ikke korrigerer, men føje et evangelisk “mersprog” til. Jeg har selv som prædikant integreret ovennævnte udsagn om mormor, der skal op og passe på englene, i en begravelsestale over teksterne fra 3. søndag i advent med udgangspunkt i ordene fra Matthæus: “ I livet og døden har Gud sendt en engel foran dig for at bane en vej for dig” (Kjems 2016, 26). Vi er altid nogens, og der er altid nogen, der er gået forud for os, har banet vejen for os og er trådt til med omsorg og kærlighed. Barnet har også mødt Guds omsorg gennem mormor, og det har givet anledning til forestillingen om at mormor vedblivende er den, hun altid har været, en der passer på en, en omsorgsengel. Det kan sagtens blive stående som den kærlighedserklæring, det er, samtidig med at det i forlængelse heraf forkyndes, at mormor selv også herefter er omfattet af Guds omsorg, udtrykt i dåbens løfte om, at han vil være med hende alle dage indtil verdens ende. Heller ikke hun skal i døden gå ad ubetrådte stier.

Uanset hvilke tekster man bringer ind, og uanset om børnene har noget at sige, så har alle børn grundlæggende brug for at blive forvisset om, at fortællingen ender godt. Det har Astrid Lindgren om nogen sans for, også når det gælder døden. I et interview bliver hun spurgt, om hun tror, den kristne forestilling om et liv efter døden er passé for børn i dag, og dertil svarer Lindgren:

Vel ikke for alle børn. Der er jo også i vore dage troende mennesker, som opdrager deres børn i den tro. Men vældig mange lever et fuldstændig sekulariseret liv, og så må de lære, at når

det er slut, er det slut, og så er det jo bare at ligge nede i jorden og ikke andet. Og det er en vældig svær tanke for børn. Vi havde jo den tro, da vi var børn, at når vi dør, kommer vi op i himlen. Og det var vel ikke det allersjoveste, man kunne tænke sig – ha, ha – men det var i hvert fald bedre end at ligge i et hul nede i jorden og være død. Så derfor ved jeg, at Brødrene Løvehjerte har fungeret som en trøstebog for vældig mange børn.... Og mit barnebarn sagde engang: Ja, vi ved jo ikke, hvordan det er, så det kan lige så godt være sådan” (Weekendavisen 1. februar 2002, Bøger, 3).

Forfatteren skrev efter eget udsagn også bogen om de to brødre, da hun var over tres, for at trøste barnet i sig selv. Det er værd at hæfte sig ved. Og det flugter med den mormor, der skulle begrave sin gamle mor og i den forbindelse bad præsten om i sin tale at henvende sig til børnebørnene i skolealderen. Da præsten til det indvendte, at der vel også skulle være noget til de voksne, svarede mormoren: Den, der kan forkynde trøst i børnehøjde, kan også trøste mig.

Voksne, der er til begravelse af børn, har brug for trøst på en anden måde, end hvis man er til begravelse hos et gammelt menneske, der er død, mæt af dage. Et barns død nulstiller os på en måde, børn og voksne, så vi i vores sorg bliver ligestillede i vores afmagt. Derfor skal man i denne situation ikke være bange for, at forkyndelsen bliver for barnlig, når talen skal være et svar på det dobbelte spørgsmål: Hvad skal der blive af vores kære døde, hvad skal der blive af mig?

Man kan her – fremfor at læse bibeltekster op – vælge at genfortælle en af dem med en skarpvinkling af, at “det ender godt”. En genfortælling af opstandelsesberetningen f.eks. hvor man lægger fokus på, hvor kede af det kvinderne var, da de kom til graven, og hvor fulde af frygt og særlig stor glæde de er, da de går hjem igen, kan for det første skabe genkendelse i børnene og deres erfaringsverden, nogle gange er man ked af det, og så bliver man glad igen, det er sådan, det er. For det andet kan man dvæle ved, hvad det er, der gør glad igen. Nogle gange kan det være svært at sætte ord på, andre gange får man et trøsteord med på vejen, som virker, f.eks. det ord der lød til kvinderne ved graven: Frygt ikke! Ordene rummer en forsikring om, at

det skal nok gå, Gud og de voksne har styr på det, der er et liv og en fremtid forude.

Man kan også genfortælle fra frelseshistorien, f.eks. Johannes' beretning om Jesus, der på korset siger til sin mor: Se her er din søn og til Johannes: Se her er din mor. Hermed kan man indirekte få sagt, at der er altid nogen at leve videre sammen med og noget at leve videre for.

Man kan også oplagt knytte til ved dåbspagten og udfolde ordene fra Matt 28,20: "se, jeg er med jer alle dage indtil verdens ende." En gammel præst fortæller, at da hans mor døde, da brast hele hans teologisk og dogmatisk korrekte korthus sammen, og det eneste, han ønskede i sin bundløse sorg, var, at nogen skulle tage hans hånd og sige: Det skal nok gå, jeg er her for dig.

## Salmer

Til nogle begravelser i dag er der rigtig mange børn tilstede, f.eks. klassekammerater. De har ikke være med til samtalen forud, og hvordan så tage dem alvorligt som begravelsesmenighed? Det kan man ved at give dem mulighed for at synge med på salmerne. Som et minimum en af dem. Udover moderne pædagogiske tanker om participation og medinddragelse er det jo da et helt grundlæggende træk ved en evangelisk luthersk gudstjeneste, at menigheden skal have mulighed for at synge med.

Har man som præst været på besøg i klassen forud for begravelsen, måske som et led i skolens sorgplan, kan man stikke en finger i jorden og tjekke, hvilke salmer børnene kender. Det er formodentlig "I østen stiger solen op" og måske "Du som har tændt millioner af stjerner". I mange skoler synges også "Livstræet", som ikke er en salme, og som måske ikke umiddelbart i indhold er til at vride et evangelium ud af, men den kan så noget andet, der også har værdi i en begravelsesgudstjeneste, den er fællesgods for børnene og er således med til skabe kontinuitet i deres liv og bygge bro mellem skole og kirke. Har man ikke selv mødt klassen forud, kan man kontakte klasse-læreren og evt. bede vedkommende om at indsynges en af de salmer, der skal synges. Nu er begravelsen ikke det oplagte sted at indsynges nye salmer, men der findes trøstesalmer for børn, som man kan overveje at inddrage. Et godt eksempel på en sådan sorgsalme for børn er Iben Krogsdals: "Jeg så en due

lande” (man finder salmen på [www.salmedatabasen.dk](http://www.salmedatabasen.dk). Her finder man også organist Martin Hornstrups overvejelser over salmen i sin helhed). Martin Hornstrup, som har givet salmen en fin og nem melodi, gør opmærksom på, at duen er et yndet symbol på liv i børnelitteratur, et billede på den, der kommer med bud fra dødens rige, blandt andet i *Askepot* og *Brødrene Løvehjerte*. Han udtrykker et håb om, at denne lille salme også kan få karakter af at være en håbsfugl, en sorgholdeplads og en opstandelsesforventer. Har man ikke mod på at lære den, kan man evt. bruge den som læsesalme eller som afsæt for videre samtale, evt. en tur på kirkegården, hvor der rundt omkring på gravstene sidder mange små fugle.

## Liturgiske valg

I forhold til begravelseskollekt kan man, hvis der er tale om en klassekammerat, bede klasselæreren om at få børnene til hver især at skrive noget om relationen til afdøde, og hvad man kommer til at savne. F.eks.: Tak fordi du var en god ven lige siden børnehaven, eller fordi du var så god til fodbold, fordi du holdt med mig, når de andre var imod mig. Det er klart, at sådanne udsagn skal tænkes ordentligt ind i det, der er bønnens funktion og anliggende. Det er en takkebøn til Gud for det liv, der har været, de glæder, vi har delt, og den sorg, som vi nu står i. Men det må gerne konkretiseres. Man kan også bede læreren om at få børnene til at skrive deres ord på rødt karton, der er klippet ud som et hjerte. Det kan man hænge på troldhasselgrene og stille i våbenhuset, så forældrene kan tage taknemmelighedsbuketten med hjem.

Var lærerinden Frk. Øsager i 50'ernes Østjylland lovlig militant i sin tilgang til børn, sorg og liturgi, var hendes intention i forhold til forældrene den bedste: At opfylde deres ønske om, at de andre børn i klassen deltog i begravelsen. Det gælder stadig, at forældre, som må følge deres barn den tunge gang til graven, er uendeligt taknemmelige for at klasse og klub møder op og er med; det viser mere end mange ord, at barnets liv har haft betydning for andre end familien. Og så er børn små opstandelsesbebudere blandt andet derved, at de i endnu højere grad end voksne kan træde ud og ind af sorgens rum. “Når nu lillebror er død, må jeg så ikke få hans kalendergave?“, spurgte

en i øvrigt sønderknust storebror sin forældre, da præsten i adventstiden var på besøg for at tale om den forestående begravelse af lillebroren.

Liturgisk kan man også inkludere de tilstedeværende børn ved at være omhyggelig i sin instruktion. f.eks. i forhold til fadervor. De fleste børn kender stadig fadervor eller noget af bønnen, men kan i situationen være usikre på, om de må sige med, og hvordan de skal gebærde sig. Her må man som liturg være tydelig i ord og gestik, evt. med en velvalgt regibemærkning: Lad os folde hænderne og sammen bede fadervor. Når det kommer til at rejse og sætte sig, skal man også hjælpe lidt, så sandt de voksne ikke nødvendigvis er til nogen hjælp, slet ikke når også de er i sorgens vold. Med gestik kommer man langt, men slår det ikke til, kan man sige kort og godt: Vil I rejse jer? Hensigten er her, som i øvrigt når det kommer til det med Gud og os, at børnene er med fremfor at være tilskuere eller statistere i de voksnes verden.

Selvom man som præst ikke er parat til at gå særlig langt i forhold til at inkludere børn, der er til begravelse, og selvom det kan være velovervejet og velbegrundet, er det værd at huske, at lidt har også ret, og forhåbentlig krymper vi os alle, hver gang vi læser Selma Lagerlöfs fortælling om den julemorgen, hvor den lille Selma må blive hjemme sammen med sin farmor, fordi den ene er for gammel til at komme med i kirke, den anden for ung.

Kort før sin død lod instruktøren Ingmar Bergman sig interviewe af sin datter, som spurgte ind til hans livslange ateisme. Den var tilsyneladende forsvundet, for nu sagde han: "Jeg tror på Gud fuldt og helt, men forventer ikke at forstå hans vilje". "Men du tvivlede før", siger datteren, hvortil den gamle far svarer: "Alt det sludder, det er slut nu, det er gået sin vej, jeg har ligesom ikke ressourcer tilbage til at fable om vantro og mistro og den slags" (Ullmann 2015).

Måske handler det i sidste ende ikke så meget om alder, når det kommer til afmagt og tab i forbindelse med andres og egen død. Måske skal vi turde lade evangeliet lyde mere enkelt og ligefremt ind i sorgen, så selv voksne kan forstå det og finde trøst for barnet i sig selv.

Tak til bedemand Frederik Andersen fra Bedemandsforretningen Keld Andersen, Risskov og til præstekolleger fra den digitale gruppe Pastorlisten for at dele ud af egne erfaringer



## Litteratur

- Kjems, Lena 2016: "3. søndag i advent", i *I hvert fald*. København: Eksistensen.
- Myers, Kirsten 2013: *Sommerbarn*. København: Gyldendal.
- Nielsen, Kjeld Slot 2015: "Jeg forsager inderligheden' Morfar er blevet til en stjerne", i *Vi forsager*. Aalborg Stift.
- Petersen, Lise Munk 2009: *Når børn mister*. Folkekirken.dk
- Ullmann, Linn 2015: *De urolige*. København: Gyldendal
- Weekendavisen, 1. februar 2002, sektion 3 BØGER. Else Lidegaard interviewer Astrid Lindgren

Lena Kjems, Ph.d., sognepræst i Vejlbj og lektor i liturgik på Pastoralseminariet i København (Folkekirken Uddannelses og Videnscenter)  
E-mail: lekj@km.dk

## Appendix (ved Ingeborg Kastberg)

Litteratur om børn og sorg ved **Ingeborg Kastberg**, Præst i Det Palliative Team og på Hospice Sønderjylland:

Bjørklund, Lars og Bernt Eriksson 2004: *Barnet i mødet med livets mørke sider*. Unitas. En lille bog med de mest basale rettesnore for samtaler med børn om sorg og død.

Dyregrov, Atle 2007: *Sorg hos børn. – en håndbog for voksne*. Dansk psykologisk forlag.

Røen, Ingebrigt og Anne Hirsch 2017: "Samtale med barn som skal miste foreldre" i: *Omsorg 2017 nr.1* Fakkbokforlaget. Norsk artikel.

Høgsted, Rikke 2006: *Til minde om ... : en mindebog til børn og unge, der har mistet* Landsforeningen Liv&Død og Kræftens Bekæmpelse. Kan bestilles på nettet eller købes hos (nogle) boghandlere. – En bog opbygget med skabeloner for, hvad man kan samle af minder om den døde; navn, slægtstavle, rejser, vittigheder, livretter og hvad der kunne gøre ham/hende rigtig gal eller glad. Plads til fotos. Mange forældre kender den ikke, mærkeligt nok, men lige så mange tager imod forslaget om at anskaffe den. Erfaringerne er, at den kan udfyldes som fælles bog i familien, men ofte vil flere søskende gerne have deres egen udgave med unikke historier, fotos med mere, der har med netop dem at gøre med relationen til den døde. Ideen kan selvfølgelig kopieres frit i en kinabog el.lign. Mindre børn har først og fremmest glæde af minder som taler til sanserne, som er før-sproglig kontakt og erindring. En dreng på 5, som havde mistet sin mor, havde en t-shirt af hendes liggende i en tætsluttende plasticpose, så hendes duft blev bevaret. Den kom med rundt til samtlige sovekammerater de første år og blev hver gang omhyggeligt pakket tilbage i posen, så duften ikke gik tabt for hurtigt.

Fowler, James W. 1995: *Stages of Faith. The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper One. Fowlers grundige introduktion til og bud på en parallel til Erikssons (og andres) tanker om stadier i menneskers psykosociale udvikling, nemlig at der også finder en udvikling i troen sted, og at børn er helt ligeværdige samtalepartnere, uanset alder, når det kommer

## Appendix v. Ingeborg Kastberg

til samtaler om mening, tro og livstolkning. Uundværlig baggrund for at tage børn alvorligt, uanset hvilken alder de har. Avanceret engelsk og lidt fremmed, hvis ikke man er kendt med psykologiens store navne.

Kastberg 2018: "At tale med børn om døden", i: Bollig, Georg m.fl. *Sidstehjælp – omsorg ved livets afslutning*. Munksgaard, 82-88. En helt kort introduktion med sigtet at gøre den tilstundende død mindre farlig og mere nærværende for alle. Accentuering af voksne som rollemodeller, når der skal tales om død og sorg.

Kjær, Esben 2016: *Min usynlige søn*. Gyldendal. Forfatterens egen fortælling om at miste sin 7-årige søn, men også med storebroderens bud på, hvordan den døde kan leve videre i himlen og hos familien på samme tid.

Børn-unge-sorgs hjemmeside.

Blandt andet pjecen *16 gode råd fra unge, der har mistet*, som kan downloades. Kan – efter aftale med den berørte elev – hænges op i klassen.

Bøger for børn:

Liikanen, Annu og Lars Anderson 2002: *Hej, hej, farmor*. Fonus forlag (tidl. bedemandsfirma, nu nedlagt)

Nørgaard, Henny 2008: *Spiser de også spaghetti i himlen?* Lindtofte forlag.

Del af bogpakke; "Når børn mister", som også indeholder vejledning til voksne, en mindebog og brevpapir + konvolut.

Mikkelsen, Henrik Højer 2007: *Du må ikke dø, mor!* Højers forlag

Carlsen, Line Thoft 2015: *Min far spiller fodbold i himlen*. Kræftens bekæmpelse. Gratis.

# “Begravelsessamtale” til rette tid

*Rose Marie Tillisch*

Livsfortællingen er som oftest et afgørende element, når præsten skriver begravelsesstale. Derfor fordyber vi os i afdødes livsfortælling ved begravelsessamtalen med de efterladte. De har ofte selv været en del af denne fortælling, men der kan også være væsentlige dele af livsfortællingen, som går forud for livet med børn eller venner. Det er, viser reminiscensforskningen, de områder af livet, det aldrende menneske ofte selv husker tydeligst og gerne deler ud af: første skoledag, uddannelse, første kæreste, børnefødsler, opgør, soldatertid og frem til etableringen i voksenlivet. Det kan dog være vanskeligt for mennesker ramt af demens at huske og fortælle. Derfor kan det være en vigtig præsteopgave at skabe rammer og opmuntre til, at også denne gruppe får fortalt sin livsfortælling, når og så godt det er muligt.

## Tænk hvis vi havde haft samtalen før

Kom i den sidste nattevagt  
i en af mine kæres dragt,  
og sæt dig ved min side,  
og tal med mig, som ven med ven,  
om, hvor vi snart skal ses igen  
og glemme al vor kvide! (DDS 538)

Det er i arbejdet for og sammen med demensramte og deres pårørende igennem de sidste 8 år blevet klart for mig, hvor vigtig en rolle den velforberejede

præst, organist, kirkesanger og besøgsven kan have i den tid, hvor den ramte mister grebet om sin egen livsfortælling.

Det er også blevet klart for mig, hvilken kolossal lindring det er 1. at få livsfortællingen fortalt med og til andre, når man er pårørende, og 2. at få den fortalt af andre, når man selv er den ramte og ikke længere selv kan fortælle. En vågekone, en besøgsven, en slægtning, en ven, der kender lidt til ens livshistorie, kan forvandle et palliativt forløb fra fortabthed til afklaring. Brudstykker af andres fortællinger kan endda sætte den ramte ind i sin egen livsfortælling. Har den ramtes fortælling fundet sin plads dér, finder fortællingen hurtigt også sin plads i Guds store fortælling om sin kærlighed til os mennesker. At få sat fortællerammen og få fyldt den ud med brudstykker af et liv har lindrende sjælesørgerisk betydning såvel for den ramte som for den ramtes pårørende, for førstnævnte under den selvfølgelige forudsætning, at rammesætningen finder sted, mens den ramte lever.

Ofte finder denne fortælling dog først sted under begravelsessamtalen, hvor den selvfølgelig er til gavn for de pårørende, mens den døde ikke længere kan bidrage med sig og sin glæde over at være set og genkendt af mennesker. Det kan der laves om på, hvis man som præst får øje på, hvordan en begravelsessamtale kan begynde, før den døende har taget afsked med livet.

I Folkekirkens Videnscenter er det gerontologiske felt satsningsområde frem til 31. december 2021: hvordan kan det folkekirkelige ældrearbejde synliggøres og organiseres, så der tages særligt hensyn til demensramte og deres pårørende? Det arbejder vi med på følgende måder:

1. gennem etableringen af en gerontologisk efteruddannelse for kirke- og kulturmedarbejdere, organister, kirkesangere og præster.
2. gennem et samskabelsespilotprojekt med Aarhus kommune og stift, hvor FV faciliterer netværk, der kan styrke samarbejdet mellem frivillige, kommunalt ansatte og kirkens præster og personale til i fællesskab at være der for demensramte og deres pårørende.
3. gennem at beskrive have- og klosterhistoriske erfaringer, der kan hjælpe til at genetablere kirkegårde, så de igen bliver til lindring, ikke mindst for de sørgende, men også for andre sårbare grupper som demens- og stressramte.

Samordnende er dette arbejde ved at sætte fokus på oprettelsen af narrativt funderede pårørendegrupper og, hvor det er muligt, også med grupper af tid-

ligt demensramte, under vejledning af præster, kk-medarbejdere eller andre kirkelige medarbejdere, der har særlig viden om reminiscens og sjælesorg som ballast – og i tæt samarbejde med demens-fagpersoner. Der er allerede i de sidste par år oprettet pårørende grupper med præster som vejledere i nogle stifter, blandt andet i Aalborg Stift, med stor succes (<https://aalborgstift.dk/aktuelt/nyheder-og-nyhedsbrev/2020/mettes-mor-redte-sengen-ti-gange-i-traek-saa-forsvandt-hun-langsomt>).

## Jeg glemmer, altså er jeg

Undervejs i arbejdet med demens og dens særlige sygdomskendetegn har det vist sig, hvordan kirkens rum, årtusindgamle historie, dens viden, sjælesorg, liturgi, fortællinger og brudstykker af livsfortællinger er vigtige hjælpere til at fremkalde den demensramte til sig selv og den ramtes pårørende til glæde.

Der hersker dog stadig også blandt præster og kirkens personale myter om, hvad demens er, og hvordan man ikke kan kommunikere med mennesker ramt af demens. Disse myter er heldigvis ved at blive brudt ned, og lad endelig myterne dø ud i det historie- og bevidstløse slam, de er blevet til af. Lad mig, nu vi er i nærheden af bevidstløshed, også lige gøre op med brugen af ordet *en dement* om et menneske ramt af demens, som jeg desværre stadig ofte støder på. Må jeg spørge dig, der anvender dette ord, om du også om et menneske ramt af kræft siger, at der går *en kræft*? Et menneske er ikke sin sygdom, uanset hvilken sygdom det handler om. At være ramt af en af de over 200 former for demens, der findes, er en sygdom på linje med andre sygdomme. Den er rædselsfuld, ikke mindst fordi den rammer hukommelse, tidsfornemmelse, initiativ, orienteringsevne og motorik og ofte også evnen til at tale. Man bliver som ramt af denne sygdom derfor hurtigt afhængig af, at andre mennesker forholder sig ordentligt til en. Det, der bevares intakt i et ramt menneske, er derimod dets sanser, følelser og erindringer og langt hen ad vejen også evnen til at forstå, hvad andre siger og gør.

Som ramt skal man altså kunne bære, at der bliver talt om en, som om man var en genstand eller nogen, der ikke er til stede, uden at man kan svare igen. Man skal kunne bære, at man bliver sat med ryggen til de andre i stuen, så

man ikke bliver det, der i pseudofagsproget kaldes overstimuleret. Man skal kunne bære at blive spændt fast, hvis man ikke vil sidde på en toiletstol på et angivent tidspunkt. Man skal kunne bære ikke at blive kaldt ved navn. Alt dette kan et menneske kun holde til i et ganske kort stykke tid. Disse fremmedgørende faktorer er derfor med til at forstærke sygdommen, de gør et forsvarsløst menneske historieløst. Det er her, evangeliet virkelig råber på at komme i brug og har gjort det længe. For hvilket menneskesyn er det, der afslører sig her? Er man kun et menneske, så længe man er velfungerende?

Heldigvis får evangeliet hjælp fra reminiscensforskningen, der har påvist, hvordan elementer, der kan genkendes, kan genfremkalde det menneske, der er ramt af demens. Liturgi, salmer, orgelmusik, døbefont, trosbekendelse, fadervor og kirkerum kan i øjeblikket og på linje med en babys klare blik, duften af en rose, lyden af en bæk, synet af et soldaterbillede, at holde et broderi i hånden, at glide en finger hen over en kaffekops guldkant, fremkalde et menneskes erindring, taleevne og livsglæde.

Det er hårdt at være ramt af demens. Det er også hårdt at være nærmeste pårørende til et menneske ramt af demens. Især hvis man ikke har nogen at tale med om det.

I artiklen møder vi sognepræst Else Juul, der midt i en beskrivelse af sit arbejde med pårørende til demensramte afbryder sig selv og retorisk spørger: Sig mig, består vi egentlig af historier?

Hvilke historier spørger du, min læser, måske. Det er de historier, man som præst møder – næsten – hver gang man har en bisættelsessamtale. Efter at have talt om den afdødes sidste tid bevæger man sig ind på livshistorien, som stykkes sammen af de pårørendes forskellige viden og erindringer om afdøde. Det bliver til en fortælling, der med hvad den rummer af glæder og sorger, tab og smerte, i begravelsestalen rammes ind af Guds fortælling om hans kærlighed til os mennesker.

Denne artikel belyser med idéer, hvordan den velforberejede præst, organist, kk-medarbejder og besøgsven med de samme greb, som anvendes til begravelsessamtalen, kan hjælpe såvel den demensramte som den demensramtes pårørende til at få fortalt og genfortalt vigtige erindringer, mens det endnu er tid. Erindringer, brudstykker af fortællinger, der, når den ramte hører dem, fremkalder mennesket præcis, som det havde det, dengang hændelserne fandt sted.

Måske man så pludselig bliver opfattet, som var man den præst, der i 1939 konfirmerede den unge Ellinor, men det gør vel ikke noget, når man kan se, hvilken glæde det giver den ramte at være i erindringen. Eller måske man undervejs i at få fortalt i pårørendegruppen om den pligtopfyldende Hans, der går ud hver nat, med ét kommer i tanker om, at hans søster forsvandt og druknede, da han var 8 år gammel, og måske man så kan hjælpe Hans med at få taget afsked med søsteren nu, selvom der er gået 80 år siden ulykken skete. Måske vi kan tage en tiltrængt tudetur sammen. Måske vi kan være med til at afhjælpe et medmenneskes uro og angst ved at åbne os for dets livshistorie og ikke være bange for at anvende brikker af vor egen historie, hvis det kan hjælpe. At kende hinandens historier eller brudstykker af den kan hjælpe og løfte og bære. Det ved vi fra den glæde, begravelsestalen ofte giver. Og hvorfor så ikke arbejde med dens fremkalderteknik til at give lindring og glæde, mens vi endnu lever?

## Scene I. *Ellinor*

Præsten er på kaffebesøg på skift i plejehjemmets syv forskellige afdelinger mellem kl. 14 og kl. 15, hvor der er vagtskifte. Det giver mulighed for at følge med i og tale med både de mennesker, der bor på plejehjemmet, og med personalet. Præsten er på besøg i ældreboligerne, første sal. Her bor Ellinor. Hun er med i dagligstuen sammen med en seks-syv andre hver gang præsten kommer. Der drikkes kaffe og spises boller med smør, der fortælleres om dengang, man flyttede ud i området, hvor der hverken var kloakering eller indlagt vand, om børnene, der legede på vejen med hinkesten og sæbekassebiler, og om mødrene, der åbnede deres hjem for naboens børn og gav puddersukkermadder.

Ellinor liver op fra sin stille, lidt sammenkrogede stilling, hun fanger præstens blik og fortæller sin historie: Du er præsten, begynder hun og for ligesom at slå det fast: Jeg er ikke herfra. Præsten: Nåhr nej, hvor er det nu, du er vokset op, Ellinor? Ellinor: Jeg er vokset op på en gård ved Kirke Hvalsø. Præsten: Ja, det er jo et stykke vej herfra. Ellinor: Det forår, jeg skulle konfirmeres, blev vinteren ved. Mor havde syet min konfirmationskjole af gamle gardiner, og så havde hun sparet op, så jeg kunne få fine sko på til dagen. Mor



solgte æg og lagde penge til side. Men på konfirmationsdagen faldt der sne. Det var en gang mudder. Jeg havde glædet mig til at gå hele vejen op til kirken i de fine sko, men måtte i stedet gå i de gummistøvler, jeg plejede at bruge i stalden. Hele våbenhuset var fyldt af gummistøvler. Inden for frakken bar jeg de fine sko. Jeg fik dem på, inden jeg gik ind sammen med de andre.

Sådan plejer Ellinor at fortælle. Hun fortæller den samme historie, hver gang hun ser præsten. Men i dag er Ellinor stille. Hun er ligesom sunket ind i sig selv, og blikket er fraværende. Ja, nu præsten tænker efter, har Ellinor nok haft brug for hjælp de sidste par gange til at få fortalt sin historie. Måske hun har endnu mere brug for hjælp i dag, tænker præsten og siger: Ja, her er jo dejligt, men Kirke Hvalsø, hvor du kommer fra, Ellinor, det er nu også en hyggelig by. Var det i Dumpedalen, du boede? Ellinors blik bliver nærværende. Langsomt, stykke for stykke, fortæller præsten nu Ellinor Ellinors historie. Om den lange vinter. Om mor, der sparede sammen til de fine sko af æggepengene. Ellinor nikker. Om konfirmationskjolen syet af de gamle gardiner. Pludselig afbryder Ellinor: Det var broderi anglaise. Er det rigtigt, udbryder præsten. Det er sådan noget smukt stof! Og sammen får de to stykket Ellinors historie sammen og får tilføjet lidt nye detaljer. Til sidst spørger Ellinor glad, da de når til, at hun går op ad kirkegulvet og endelig har fået de fine sko på: Var det mig? Ja, det var dig, Ellinor, siger præsten. Og da præsten går, sidder Ellinor rank og glad og vinker. Og præsten tænker, hvor det var rart at være med til Ellinors konfirmation igen.

Den dag, Ellinor dør og skal bisættes, er det netop denne præst, der får lov at stå for den kirkelige handling. De pårørende har ikke meget at fortælle om Ellinor. Hun var jo ramt af demens, siger de. Som om Ellinors liv forsvandt sammen med sygdommen. De taler lidt om sygdommen. Undervejs i samtalen sker der noget, da præsten forsigtigt nævner Ellinors opvækst i Dumpedalen – og efterhånden rulles hele livsfortællingen frem. Historien om snevejret og gummistøvlerne kommer slet ikke på tale, ej heller med i talen, fordi så meget andet dukker op hos de pårørende: om hendes mange brødre, om hendes mor, der havde været på højskole og egentlig var boglig og som insisterede på, at datteren skulle have en uddannelse, om faderen, der støttede op om det, selv om han var mere til at passe grise. Børnene var kommet på bedsteforældrenes lille gård og havde gode erindringer om Ellinors, deres mors, barndomshjem. Ellinor blev sygeplejerske, hendes mand portør,

og de byggede deres hus selv i nybyggerkvarteret. De havde haft et godt liv. Ellinor havde været en af dem, der altid havde en ekstra puddersukkermad til naboens børn.

Så vidt så godt. Og bisættelsen gik som den skulle. Men præsten sad bag-efter og tænkte så underlig vemodig: tænk, hvis Ellinor og familien havde kunnet sidde sammen og komme i tanker om alle de historier, der knyttede sig til Ellinors liv. Om hendes og moderens skræk, når grisen skulle slagtes. Om besøgene på gården i sommerferierne, da børnene kom til. Om hønen Perle, som stak af. Og alle de andre historier. For det havde været sådan en glæde for både præsten og Ellinor at kunne fortælle Ellinor om hendes konfirmation, da hun ikke længere selv kunne. Og præsten var stensikker på, at det ville Ellinors børn også gerne have gjort med de historier de havde kendt til, hvis de blot havde vidst, at det kan man godt. Så ville både de og Ellinor have oplevet den glæde at kunne sidde sammen og fortælle historier og grine og græde og live op, som man nu gør af gode fortællinger. Hvad var det, der hindrede dem? Var det selve sygdommen demens, der afskrækkede dem? Hvilken viden skulle de have haft, og hvilken hjælp skulle der have været, så de havde kunnet have glæde af hinanden til det sidste? Hvordan kunne præsten have hjulpet her?

## Scene 2. *Syng demens du kan*

I folkekirkens telt på Folkemødet på Bornholm i 2019 stod Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter for en salon. Der blev fyldt op af videnshungrende mennesker, og efter en indledende sang af visesanger Jens Rueskov Nielsen, en sang, der havde givet salonen sit navn, og som handlede om hans mor, spurgte jeg ud i teltet: Hvad mener I, folkekirken skal bidrage med for at gøre livet lettere for demensramte og deres pårørende? Svaret kom prompte fra et af bordene: Vi har netop mistet vores mor og svigermor. Vi ville have været så godt hjulpede, hvis der havde været pårørendegrupper i vores lokale sognekirke, men det fandtes ikke. Vi anede ikke vore levende råd. Det pågældende par fandt i teltet straks sammen med andre med lignende erfaringer og kunne for første gang dele deres sorger og frustrationer med en demensramt mor. De havde oplevet det som et svigt, at deres lokale kirke ikke havde

haft den nødvendige viden. Nu havde de endelig haft brug for kirken, og så var den der ikke for dem.

### Scene 3. *Består vi af historier?*

Sognepræst Else Juul gik for to år siden ind i arbejdet med pårørende til demensramte. Først lå det i kommunalt regi i Varde, men nu er det rykket hjem i Ølgod kirkehus. Gruppen er hele tiden i gang, fortæller Else Juul mig, da jeg besøger hende. I kirkehuset er der højt til loftet og plads til sorgen over at miste, før man mister. Else Juul kan i gruppen, der for tiden kun består af ægtefæller, tage udgangspunkt i et tema som vielsesritualet: om man stadig kan elske og ære et menneske, der med ét er blevet et helt andet. Hendes temaer giver anledning til en samtale, åbner ballet. Efterhånden som de kender hinanden i gruppen, er de pårørende i højere grad blevet selvorganiserende i emner og tematikker. Det er vigtigt ikke at gøre mødet til en gudstjeneste, selvom Else Juul gerne kommer i tanker om fortællinger fra det ny testamente. Men ikke noget med andagt eller fadervor, for der skal også være plads til de ikke så kirkelige. Der kommer mellem 7 og 9 ad gangen, og man mødes hver fjortende dag. Folk bliver i gruppen, for de kan se, at de erfaringer, de gør sig, kan være til glæde for andre – og når de kan se det, ja så bliver de.

Jeg har taget vejen til Ølgod, blandt andet fordi jeg gerne vil høre, hvad Else Juul mener om en eventuel narrativ metode i pårørendegrupper til demensramte. Det ser Else Juul en god mulighed i, for det at få fortalt sine livshistorier ikke alene i gruppen, men også tale med sin syge ægtefælle om det, der har været af både sorg og glæde, vil give lindring og forståelse hos begge parter. Else Juul siger det sådan: Faren i en pårørendegruppe og i hverdagen for den pårørende er, at man så let kan komme til at hænge fast i alt det, der er træls: i at han eller hun går ud om natten, i at man skal ud og lede sin ægtefælle hjem igen, eller det trælse i alt det i livet, der går i stå, og i kommunen, der ikke kommer. Fortællinger derimod får livet til at hænge sammen og løfter, og måske fortællingen kan bidrage til, at man finder ud af, hvorfor han går ud og stiller sig på vejen midt om natten.

I en begravelsessamtale er det ofte sådan, siger Else Juul, at sygdommen fylder meget først, og så et stykke inde i samtalen kommer lige så langsomt

fortællingen om mennesket frem, den ligger der og gemmer sig bag om det hele. Det ville være en hjælp, hvis denne fortælling også havde fået rum og plads, mens ægtefællen levede.

Engang Else Juul skulle holde foredrag for Ældresagen i pensionistforeningen om sit arbejde med demensramte, rådførte hun sig med pårørende-gruppen og spurgte dem, hvad der var det vigtigste at få formidlet. De bad hende om at fortælle, hvor vigtigt det er, at de, som har kendt den ramte, bliver ved med at besøge ham eller hende. Som når kusinen, naboerne og vennerne kom på besøg og havde taget noget med. Et billede eller en genstand. Som kusinen, der kommer forbi og fortalte om udflugten dengang ved Kvie sø... Det er godt. Det giver glæde. Det er de her historier, små punkter vi kan gribe fat i. Det er dem, der giver mening. Består vi simpelthen af historier? Spørger Else Juul så retorisk og fortsætter: De pårørende står og ser på, at den person, de har levet med hele deres liv, forsvinder og ændrer sig. Hverdagen er anderledes, og man bliver fuldstændig bundet op som at have små børn, men her bliver det ikke bedre som med børnene, det bliver kun værre: Alt det du selv mister. Du er meget alene. Du mister den, du kunne snakke med. Der er mange sammenfald mellem dem, der har mistet en ægtefælle til døden, og dem, der er i færd med at miste til demens. I den situation hjælper fællesskabet og fortællingerne i pårørendegruppen, for der kan de sige lige præcis, hvad de tænker og oplever, og det kommer ikke videre. En del har heldigvis også voksne børn, der prøver at forstå, men mange børn har travlt og slår det hen og prøver ikke. I gruppen derimod kan man bruge det, de andre siger. Det er genialt, at man ikke bare sidder der som den sølle stakkel, man føler sig som, men tværtimod sidder med nogle kompetencer, som vi andre ikke har, og som det glæder andre ligestillede at lytte til. Jeg er der i rollen som ordfordeler og sørger, for at alle får plads, vi kører altid med runder. Jeg guider dem, så de kan gå videre ad den vej, de startede på, eller jeg griber fat i noget, de havde fat i før. Men de sidder også og hjælper hinanden på vej. På en måde er det det, jeg gør: at give dem bevidstheden om, at de kan gøre meget selv og komme videre, slutter Else Juul.

## Scene 4. *Dagbogen*

Hanne har skrevet dagbog det meste af sit liv frem til hun fylder 60 år. Da får hun en stor blodprop. Hun bliver lam i den ene side, får en hjerneskade og kan ikke skrive længere. Hanne har mange venner, da hun bliver syg. Hun kommer i beskyttet bolig og får tit besøg, for Hanne er et festligt menneske at være sammen med. Som årene går, flytter hendes børn til udlandet, og en del af hendes nærmeste venner dør. Der er dog mange gode venner tilbage, også da tingene begynder at gå lidt i ring i Hannes hoved. En dag sidder en af vennerne og får lov at læse Hannes dagbog. Vennen læser den højt for Hanne, og Hanne nyder at høre om sit liv. Den er velskrevet og ikke privat på den der private måde, men skildrer hverdagen fra vasketøjet på tørresnoren til børnenes leg i sandkassen til glæden over at finde en elsker, da hendes mand er gået fra hende. De får mange besøg til at gå med at læse i dagbogen. Vennen spørger, om hun må renskrive og kopiere bogen, så Hannes børn og venner kan have glæde af den. Det bliver Hanne glad for. Vennen trykker bogen og giver den til Hannes børn og venner i forbindelse med hendes 80-års dag. Tiden går, og Hanne bliver mere og mere ramt af sygdomme, sukkersyge og demens blander sig ulykkeligt sammen, og nu ligger Hanne for døden. Det er sommer, og alle er borte. Men en af de venner, der fik Hannes dagbog til 80-års dagen er hjemme. Hun tager den lille fotokopierede bog med på hospitalet. Hun er klar over, at det nok bliver sidste gang, hun ser Hanne. Da vennen kommer, ligger Hanne og sover. Må jeg læse op for dig, spørger vennen. Hanne nikker træt, med lukkede øjne. Vennen læser op: om tørresnoren, om børnene i sandkassen, om solsorten i hækken og om elskeren der fulgte. Hanne liver kraftigt op, åbner øjnene, vil sidde op. Hvor er det dog en dejlig bog, du læser op af. Hvem har dog skrevet den, spørger Hanne. Det har du, siger vennen. Har jeg? siger Hanne. Hvor har jeg dog levet et dejligt liv. De bruger dagen og dagbogen til at huske Hannes liv. Hanne dør dagen efter med fred.

Mennesker med sygdommen demens er lige så forskellige som mennesker ramt af alle mulige andre sygdomme. Deres livshistorier er righoldige og fulde af fine detaljer, som kun de nærmeste kender til. Og ved at få genfortalt sit liv, om det så blot er med de mindste fraktaler, man som den besøgende kan få øje på, så giver også de en kæmpe stor lettelse for den ramte, når de

## “Begravelsessamtale” til rette tid

bliver fortalt: det vigtige er at blive set som menneske. Så bliver man levende igen. Som begravelsestalen, der, når den lykkes, får den afdøde til at stå for de efterladtes indre blik, sådan kan den indfølelse samtale med den, der er ramt af demens, få den ramte til at stå rank og værdig for sit eget indre blik og se sig genkendt og omsluttet af Gud.

(Note: Navnene Ellinor og Hanne er opdigtede og fortællingerne anonymiserede, men sande.)

Rose Marie Tillisch, vidensmedarbejder hos Folkekirkens Uddannelses og Videnscenter og Ph.d.  
E-mail: rmt@km.dk

# Redaktion

Christine Tind Johannessen-Henry  
E-mail: ctj@km.dk

Jette Bendixen Rønkilde  
E-mail: teojbr@cas.au.dk

Laura Lundager Jensen  
E-mail: luje@kp.dk

Jacob Bech Joensen  
E-mail: jbj@km.dk

Kjeld Slot Nielsen  
E-mail: kjsn@km.dk

Karina Juhl Kande  
E-mail: kjk@km.dk

Lars Sandbeck  
E-mail: lasa@km.dk

Malene Bjerre  
E-mail: mabje@km.dk

Mikkel Gabriel Christoffersen  
E-mail: mch@teol.ku.dk

Henrik Brandt-Pedersen,  
E-mail: henrik@eksistensen.dk



5041 0826

Svanemærket tryksag

*Kritisk forum for praktisk teologi*, 161  
40. årgang (2020) udgives af redaktio-  
nen i samarbejde med Eksistensen.

Ansvarshavende redaktører for nr.  
161: Begravelse

Redaktion: Ulla Morre Bidstrup og  
Christine Tind Johannessen-Henry

ISSN 0106 – 6749 © Forfatterne og  
*Kritisk forum for praktisk teologi*

*Kritisk forum for praktisk teologi*  
er sat hos Eksistensen og trykt hos  
ScandinavianBook.

Layout: freiheit09

Bestilling af tidsskriftet:

Eksistensen, Frederiksberg Allé 10  
DK-1820 Frederiksberg C

tlf. 3324 9250

[www.eksistensen.dk](http://www.eksistensen.dk)

e-mail: [eksistensen@eksistensen.dk](mailto:eksistensen@eksistensen.dk)

Prisen for et abonnement på 40.  
årgang (2020) er kr. 399,- (studerende  
kr. 318,-). Enkeltnumre sælges for kr.  
159,-. En årgang er fire numre.

Ældre numre af tidsskriftet kan fås  
ved henvendelse til forlaget.

Henvendelse vedrørende indlæg i  
tidsskriftet kan rettes til forlaget eller  
til redaktionens medlemmer.

Udgivet med støtte fra  
Anisfonden